ВИДАВНИЦТВО
НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНИ:

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНИ:

ІНСТИТУЦІЙНИЙ І ЦІННІСНИЙ ВИМІРИ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНИ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ І ЦІННІСНИЙ ВИМІРИ

Київ 2022

УДК 321:316.3(477)
П 50

Рекомендовано до друку вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол №2 від 30 серпня 2022 р).

Р е ц е н з е н т и:

Гапоненко В.А. – доктор політичних наук, завідувач кафедри політичних технологій Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Барановський Ф.В. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології, права та філософії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Латигіна Н.А. – доктор політичних наук, професор кафедри іноземної філології та перекладу Державного торговельно-економічного університету.

П 50 Політична трансформація України: інстиицційний і ціннісний виміри: монографія / автор. колектив: О.В.Бабкіна, О.Я.Волянюк, В.О.Корнієнко, О.В.Новакова, М.А.Остапенко. Київ: вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2022. 196 с.

У монографії викладено широкий спектр проблематики: комплексне висвітлення процесів демократизації, взаємодії держави та громадянського суспільства, еволюції політичних інститутів, політико-культурних та іміджевих чинників політичної трансформації суспільства. Ґрунтовно проаналізовані такі важливі проблеми, як забезпечення ефективності політичних виборів у демократичному суспільстві, формування політико-культурних детермінант, ролі історичної пам’яті в умовах нестабільності демократичних перетворень, деструктивні впливи на сучасне інформаційне поле.

Видання розраховане на науковців, які досліджують теоретичні та прикладні аспекти політичного процесу. Водночас монографія може бути корисною для викладачів, аспірантів, студентів гуманітарних спеціальностей.

УДК 321:316.3(477)

© Авторський колектив, 2022
© НПУ ім. М.П.Драгоманова , 2022

ЗМІСТ

Передмова…….. 4

РОЗДІЛ І. Передумови переходу до демократії:
Ризики транзитивного суспільства (Бабкіна О.В.)…… 7

РОЗДІЛ 2. Держава і громадянське суспільство:
механізм стримувань і противаг (Бабкіна О.В.)……... 23

РОЗДІЛ 3. Комунікативна еволюція політичних інститутів
як умова трансформації суспільства (Новакова О.В.)……. 37

РОЗДІЛ 4. Демократичні вибори: горизонтальний
та вертикальний виміри (Новакова О.В.)…….. 48

РОЗДІЛ 5. Формування ціннісної парадигми
в умовах переходу до демократії (Остапенко М.А.)…… 65

РОЗДІЛ 6. Проблеми формування політико-культурних
детермінант в умовах нестабільності демократичних
перетворень в Україні (Остапенко М.А.)…… 83

РОЗДІЛ 7. Багатосерійний демократичний транзит:
роль спогадів, історій, свідчень (Волянюк О.Я.)…… 105

РОЗДІЛ 8. «Робота з минулим» в сучасній вищій школі:
виклики демократії (Волянюк О.Я.)……. 135

РОЗДІЛ 9. Феномен політичної брехні як деструктивний
концепт сучасного інформаційного поля (Корнієнко В.О.)…….. 163

РОЗДІЛ 10. Імідж України у внутрішніх
та зовнішніх вимірах (Корнієнко В.О)…… 180

ПЕРЕДМОВА

Усвідомлення логіки сучасного соціально-політичного розвитку, що характеризується формуванням глобальних загроз для цінностей та інститутів демократичного суспільства вимагає, передусім, переосмислення деяких аспектів сутності, динаміки та сучасних викликів процесів демократизації.

Актуальність дослідження процесів трансформації української держави пов’язана також із масштабними завданнями, що постануть перед нашою країною після війни, оскільки, «нам потрібна допомога і для підтримки економіки, і для закриття бюджетної дельти, і для відновлення критично необхідних об'єктів, але це має бути план саме трансформації, а не відновлення. Нам необхідно трансформувати країну для того, щоб забезпечити якнайшвидшу інтеграцію на Захід, і в ЄС, і в НАТО, тому що саме це буде остаточною гарантією нашої безпеки проти російського режиму»[1].

Суспільно-політичні процеси досліджуються зазвичай з кількох поглядів – у площині теорії та методології, у площині емпірики та прикладних методик. Усе це дає змогу визначати закономірності динаміки та перспективи еволюції різноманітних процесів і явищ суспільного життя. Від рівня наукового розуміння суспільно-політичних процесів значною мірою залежить здатність демократії захистити свій суверенітет, цінності та ідентичність.

Проблема полягає в необхідності привести систему демократичного управління в відповідність до нових обставин, що передумовлює зміну підходів у організації та здійсненні влади, політичної діяльності загалом, її політико-культурного підґрунтя. Це підтверджується конкретними діями української влади та планами післявоєнного реформування країни. Так,

[1] Нам потрібна трансформація, а не відновлення: Клімкін про завершення війни та підтримку Заходу. URL : https://zn.ua/ukr/POLITICS/nam-potribna-transformatsija-a-ne-vidnovlennja-klimkin-pro-zavershennja-vijni-ta-pidtrimku-zakhodu.html

розповідаючи про плани відновлення, Президент України Володимир Зеленський наголосив, що «фундаментом розвитку країни є не гроші, а люди та ідеї… комплексний план, який передбачає відбудову зруйнованого, модернізацію державних структур та максимальне прискорення розвитку України»[2].

Мета роботи полягає в тому, щоб на ґрунті використання сучасної методології політичної науки, за рахунок адаптації та переосмислення найбільш важливих її ідей та принципів:

- розглянути сутність демократизації, зовнішніх та внутрішніх дилем побудови демократичного суспільства;
- проаналізувати сучасні чинники та параметри взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті демократичного розвитку;
- прослідкувати комунікативні аспекти еволюції політичних інститутів як умови трансформації суспільства;
- визначити теоретичні та практичні критерії організації політичних виборів в демократичному суспільстві;
- дослідити проблеми формування політико-культурних детермінант в умовах нестабільності демократичних перетворень;
- проаналізувати роль історичної пам’яті в контексті здійснення демократичного транзиту;
- розглянути сучасні аспекти функціонування інформаційного поля, формування політичного іміджу держави.

Дана монографія є результатом систематизації та актуалізації наукових досліджень авторів, які мають досвід та вагомі результати дослідження соціально-політичних процесів, як в теоретико-методологічній, так і в прикладній галузях. Поєднання розділів, написаних вченими із різними науковими інтересами, покликане відобразити багатоманітність, взаємозв’язок та цілісність сучасного політичного процесу. У цьому дослідженні реалізовано авторське бачення проблематики політичної

[2] Президент розповів про плани відновлення України. URL: https://www.unian.ua/war/vidbudova-ukrajini-zelenskiy-rozpoviv-pro-plani-vidnovlennya-krajini-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11792157.html

трансформації українського суспільства, її інституційних, громадянських, політико-культурних та технолого-інформаційних засад.

Робота виконувалася на кафедрі політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за основним науковим напрямом університету «Дослідження проблем гуманітарних наук», в рамках якого розробляється тема: «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії».

РОЗДІЛ І. ПЕРЕДУМОВИ ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТІЇ: РИЗИКИ ТРАНЗИТИВНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розробка проблем політичного розвитку в умовах реформування суспільства вимагає дослідження нових ключових понять, за допомогою яких можна було б адекватно до нової соціально-політичної та ідеологічної ситуації відобразити взаємодію суспільства, особистості, культури і демократії. Розуміння динамічності сучасного політичного розвитку, бачення не тільки механізмів його функціонування, не лише нинішнього стану компонентів і структури системи, а й попереднього, тенденцій майбутнього передбачає визнання необхідності взаємовпливу різних сфер соціального життя, впливу на політичний розвиток різних соціальних факторів: історії, моралі, культури, традицій, ментальності, співвідношення соціальних сил тощо. Політичний розвиток як зростання здатності політичної системи до гнучкого пристосування у соціальних умовах, що змінюються, залежить від наявності механізмів стійкого зворотного зв'язку між населенням і владою, врахування думки громадянського суспільства для цільового регулювання конфліктів та вибору оптимальних варіантів застосування влади. Політичні та соціальні системи розвиваються шляхом переходу від однієї фази розвитку до іншої, від більш низької до вищої, не втрачаючи своєї цілісності.

В умовах поступового еволюційного суспільного розвитку при системних перетвореннях порушується сталість елементів системи, що призводить до нестабільності суспільства та всіх його складових. Транзитивне суспільство, куди відносяться суспільства пострадянського простору, у тому числі й сучасне українське, відрізняються від традиційних перехідних суспільств (з економікою, що прогресує та сталою соціально-політичною системою) та знаходяться у високоактивній стадії соціальних трансформацій з нестабільною соціальною системою, близькою до стану біфуркації «динамічного хаосу» (за І. Пригожиним). Ці особливості безпосередньо впливають на характер політичної участі у таких суспільствах,

а також притаманну їм політичну культуру. Найбільш загальним, адекватним і вільним від кон'юнктурного навантаження для характеристики транзитивного суспільства – є поняття трансформації. Поняття трансформації означає зміну різного виду, форми, історичних властивостей певного процесу.

Трансформація суспільства в межах цієї парадигми означає видозміну стану чи форми існування економічних, політичних, культурних явищ та процесів. Деякі транзитивні суспільства, окрім системних трансформацій, знову відкривають або навіть створюють свою цивілізаційну ідентичність (прикладом останнього є Україна). Напрям, який вивчає транзитивні суспільства, отримав назву транзитологія, центральним поняттям якої є перехід (політичний транзит), під яким розуміють соціальні та інституціональні зміни від авторитарних до демократичних режимів. В українській політичній науці вже з'явилися спеціальні дослідження, що обґрунтовують доцільність виокремлення такої галузі політичної науки [2, 10].

Особливістю транзитивних суспільств є нестабільність їх основних сфер, стан кризи, у тому числі й політичної, як результат нездатності політичної системи адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх змін, відсутність гарантій досягнення декларованого ідеалу, суперечливе поєднання взаємовиключних елементів нової політичної системи та авторитарної, яка намагається нейтралізувати демократичні зміни. Для транзитивних суспільств притаманний розкол еліт, їх схильність до корпоратизації та олігархізації, перехідний тип політичної культури, її фрагментарність, як хаотичне поєднання старих та нових цінностей, невідповідність інституційного та ціннісного аспектів реформування, кризи легітимності, участі та інші. У перехідних суспільствах, в умовах кризовості та нестійкості політичних систем, що провокують масові протести та призводять до неврівноваження статусу політичних сил, розвиток може стимулювати зворотні за спрямованістю поведінкові реакції населення та влади.

З такої точки зору, політичний розвиток досягається тією мірою, якою політичні інститути, норми та структури здатні до оперативного, гнучкого реагування на нові запити суспільства. Якщо політичний розвиток інтерпретувати таким чином, то розширюються можливості для еліт та пересічних громадян брати політичну участь, артикулювати групові інтереси, як традиційних, так і нових соціальних груп, а також посилювати вплив цінностей, що передбачають інтеграцію соціуму та ідентифікацію громадян. Висока конфліктність соціальних і політичних процесів в умовах модернізації зумовлює значний рівень протестної культури та поведінки, що актуалізує питання про досягнення компромісу між правлячими колами і демократичною контрелітою.

На сучасному етапі осмислення проблем демократизації і переходів до демократії (transition to democrasy) у політичній науці здійснюється в рамках транзитологічного підходу, який виник в ході неоінституційного повороту 1980-90-х років і експансії теорії раціонального вибору з економіки в політологію і соціальну теорію. Транзитологічна парадигма робить акцент не на об'єктивних умовах і передумовах демократії, а на діяльності основних політичних акторів – перш за все, на стратегічний вибір і дії політичних еліт. Транзитологія – назва напряму, який вивчає перехідні суспільства. Після краху комуністичних режимів його методологію було перенесено на країни Південної та Центрально-Східної Європи, а також пострадянські країни. Транзитологія, яку розвивають Д.Ростоу, Х.Лінц, А.Степан, С.Хантінгтон, А.Пшеворський, Ф.Шміттер та багато інших дослідників, підкреслює момент стратегічного вибору тої чи іншої стратегії дії політичних акторів, в якому вони бачать ключ до обґрунтування успіху того чи іншого транзиту.

Сьогодні поняття «демократичного транзиту» значно потіснило поняття «переходу до демократії», яке часто вживалось у наукових дослідженнях 1970-80-х рр. На відміну від «переходу до демократії» поняття «демократичний транзит» містить у собі додатковий зміст: результати транзиту в чистому вигляді є непередбачуваними і можуть не відповідати

цілі руху. У той же час треба зазначити певну слабкість поширеної транзитологічної методології, навіть кінця «парадигми транзитології», яка виявляється в тому, що національно-специфічні відмінності пояснюють впливом зовнішніх факторів, здатних повністю змінити політичну ситуацію. Тому сьогодні в цій групі країн існують авторитарні режими, які для своєї самолегітимації, особливо зовнішньої, вимушені звикати до «імітаційної», «фасадної» демократії. Сучасні реалії потребують нових концепцій, які б враховували не лише класичні західні теорії (транзитологію), а й об'єктивні умови розвитку незахідного світу; перспективи трансформації існуючих політичних режимів пов'язані з всебічним аналізом соціальноекономічних, політико-правових, культурно-гуманітарних та інших процесів, включаючи дослідження протестної політичної культури та поведінки. Стратегією розвитку постсоціалістичних країн, як відомо, було обрано демократизацію суспільного життя. Ширше у змістовному і нейтральніше у ціннісному розумінні поняття «демократичний транзит» краще відображає розмаїття обставин, особливостей та багатоваріантність кінцевих форм суспільних трансформацій. Ключовою тезою теорії демократизації стала ідея про те, що демократія з'являється в результаті глибокого внутрішнього елітарного конфлікту, а конкретні траєкторії розвитку демократичних політій визначаються структурою і протистоянням основних елітарних груп. Порівняльне дослідження процесів переходу до демократії в рамках переважно політико-економічних процесів раціонального вибору досить переконливо продемонструвало, що демократичні інститути і механізми є наслідком зіткнення і конфлікту, при якому в силу взаємного страху основні учасники роблять вибір на користь демократії. Конфліктуючі сторони обирають не боротьбу за монопольний розподіл виграшів з повним виведенням супротивника зі гри, але поміркованіший кооперативний варіант розподілу (ніхто і ніколи не залишається у повному програші, а лише виграш одних трохи більший за програш інших).

Як зазначає Д.Ростоу, транзитологічна модель переводить різні аспекти

демократичного консенсусу із категорії статичних передумов в категорію активних елементів процесу. Суспільно-політичні процеси у світі, в тому числі і в Україні, засвідчують колосальний розрив між цілями та можливостями здійснення реформування суспільства, його демократизації. Це зумовлює потребу теоретичного осмислення проблем політичного розвитку та модернізації, що виникають і динамічно змінюються в сучасних умовах. Існуючі наукові дослідження не вичерпали можливостей подальшої розробки широкого кола питань, пов'язаних з процесами демократичного політичного розвитку політичних систем, державної влади та політичної участі, концептуальних підходів їх формування та функціонування, формування демократичної політичної культури, культури політичного протесту.

Як вже відзначалося вище, у сучасній політичній науці відсутня єдина точка зору щодо сукупності умов, за яких може бути проведений вдалий демократичний перехід. Більше того, деякі дослідники вважають, що єдиного набору таких передумов немає. Ця версія була висунута такими авторитетними дослідниками, як Т. Карл і Ф. Шміттер, котрі стверджують, що спроби виведення причин переходу до демократії з усіх можливих поєднань економічних, соціальних, культурних, психологічних та міжнародних факторів не породили загального закону демократизації, і навряд чи будуть сприяти цьому у найближчому майбутньомує Багато в чому з ними погоджується й Т. Карозерс, котрий відзначає, що шанси країни на демократизацію залежать в основному від намірів політичної еліти, без врахування економічних, соціальних та інституціональних передумов [4, с.42].

Відсутність розширеної системи передумов соціальних змін (економічних, політичних, соціальних, культурних) є суттєвим недоліком політичної транзитології при дослідженні тринзитивних процесів на посткомуністичному і пострадянському просторі. У той же час, багаточисленні наукові дослідження, що здійснювалися на Заході після

Другої світової війни на підставі порівняльного аналізу значного статистичного матеріалу виявили цілий ряд економічних, соціальних, культурних та інших передумов демократії, які є спільними для транзитивних держав. Серед провідних соціально-політичних умов встановлення демократичного режиму найчастіше називають сформовану національну ідентичність та державну єдність. Як пише прихильник цього погляду Д.Растоу: «У значної більшості громадян потенційної демократії не має бути сумнівів відносно того, до якого суспільства вони належать» [7, с. 6] Цікаво, що цю точку зору поділяє навіть Ф. Шміттер, котрий називає існування «єдиної політичної спільноти» загальною передумовою встановлення демократії, якщо такі взагалі є [11, с. 57-74]. При цьому Д. Растоу чітко відділяє національну єдність від державного консенсусу. На його думку, державний консенсус передбачає «усвідомленість переконань та обміркованість згоди», тоді як національна єдність, котра є головною передумовою встановлення демократії, має визнаватись на позасвідомому рівні [7, с. 7]. У той же час, політична теорія та практика висувають чимало аргументів на користь того, що демократичний режим може бути побудований, незважаючи на високий протестноконфліктний потенціал суспільства, наявність широкої соціальної бази політичних протестів та протестної політичної поведінки в цілому.

Найповніше ці аргументи сформульовані в рамках концепції «співтовариської» демократії, автором якої є відомий американський політолог А. Лейпхарт. Цей науковець доводить можливість побудови демократії у, так званих, багатоскладових суспільствах. На думку А. Лейпхарта, демократія в такому суспільстві можлива за рахунок пропорційного представництва сегментів суспільства в уряді та прийняття політичних рішень на основі консенсусу між ними за умови автономності кожного з сегментів [5, с.60-77]. При цьому принципи співтовариської демократії знаходять практичне втілення у політичних системах низки країн світу, найяскравішими прикладами яких є Бельгія та Ліван, де вищі органи

влади формуються на засадах паритету між мовними (Бельгія) та релігійними (Ліван) сегментами суспільства. Виходячи з сучасних трактувань демократії, котрі, зокрема, пропонуються в рамках моделей поліархії (Р. Даль) та ліберальної демократії (Л. Даймонд), можна стверджувати, що встановлення демократичного режиму передбачає наявність не лише прозорих виборів та політичної конкуренції, а й реально діючих механізмів представництва та узгодження інтересів провідних соціальних груп у політичних рішеннях [3, с. 10-25]. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують політичні умови встановлення демократії, котрі виділяє Ш. Ейзенштадт: 1) розподіл ресурсів і влади в суспільстві, котрий забезпечує різноманітним акторам постійний доступ до ресурсів, необхідних для політичної участі; 2) наявність системи відносин між основними центрами громадської й економічної влади та центральними політичними інститутами; 3) утворення і відтворення автономних публічних сфер, які мають бути вивільнені від контролю з боку держави [9, с. 81-95].

Неважко побачити, що провідним гарантом реалізації цих вимог є розгалужена та дієздатна система інститутів громадянського суспільства, серед яких недержавні асоціації, громадська думка та незалежні ЗМІ, які є каналами конвенційної політичної участі. Важливими є також економічні передумови становлення демократичного режиму. На думку С. Ліпсета, С. Хантингтона та деяких інших відомих політологів, економічно розвинута нація має набагато більше шансів успішно завершити демократичний транзит. У свою чергу, бідність, за визначенням С. Хантингтона, є «однією з головних, а, можливо, найголовнішою перешкодою для демократичного розвитку» [8]. Дещо інше трактування соціально-економічних передумов становлення демократичного режиму пропонує Р. Даль, котрий відзначає, що демократія не потребує ані багатства, ані стандартів матеріального добробуту, якими характеризуються промислово розвинуті країни. На його думку, передумовою демократії є відчуття відносного економічного добробуту, справедливості та можливості успіху, котре має розділятись

більшістю громадян [3]. Цей висновок є цілком слушним, адже розвинута ринкова економіка, котра забезпечує високий дохід громадян та можливості для самореалізації, дозволяє пом'якшити соціальні конфлікти, зняти соціальну напругу та запобігти суспільним протестам. Поляризація соціальної нерівності породжує гострі політичні конфлікти, тому вона є серйозною перепоною для демократії. Ринкова економіка є головною запорукою формування середнього класу, котрий є основою громадянського суспільства та соціальною базою демократії. Саме цей клас відрізняється високим рівнем освіти, розвитком самосвідомості особистості, почуттям власної гідності, компетентністю політичних суджень і активністю. Він, більш ніж еліта та нижчі суспільні верстви, зацікавлений в демократії.

Невипадково, класичні демократичні країни нерідко називають суспільствами «двох третин», що відображає добробут існування в цих суспільствах близько двох третин всіх громадян. Таким чином, перехід до демократії найбільш вірогідний в індустріально розвинутих суспільствах з ринковою економікою, помірною соціальною нерівністю та невисокою конфліктністю, плюралістичною соціальною структурою, в якій чільне місце займає середній клас. І, навпаки, в державах з великою кількістю бідних людей, поляризація в розподілі доходів та майна, з гострими соціальними конфліктами, що виливаються в масові політичні протести, демократія не буде ефективною та стійкою. Крім цих передумов, варто виділити також вплив на перебіг процесів демократизації певної політичної культури, про яку вже зазначалося вище. На думку С. Хантингтона, найскладніше виділити культурні передумови демократизації [8, с. 331], адже будь-яка культура, по-перше, представляє собою складну систему норм та цінностей, котра, так чи інакше, містить як демократичні, так і антидемократичні компоненти, а, по-друге, є динамічною системою, яка може змінюватись під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників.

У свою чергу, ще розробники теорії політичної культури відзначають, що для стабільних демократій притаманний змішаний тип політичної

культури, котрий передбачає мирне співіснування активістських, підданських та патріархальних орієнтацій та утворює модель лояльної політичної участі, за якої політична активність врівноважується дотриманням традицій та прихильністю до громадських цінностей, тобто протести стають частиною політичного життя суспільства в конвенційній формі. Загальновідомим є висновок про те, що посттоталітарні трансформації в цілому і сучасні демократичні транзити в основному виявились у результаті внутрішньої елітарної динаміки. Разом з тим не менш очевидним є те, що і демократія, і її інститути, процедури в перспективі потребують легітимізації і масової підтримки, що, в свою чергу, спирається на розповсюдження та закріплення в суспільстві відповідних – демократичних – цінностей і масових політичних орієнтацій. Вони хоч і не прямо, але все ж таки впливають на хід демократичного транзиту, що особливо відчутним стає у фазі консолідації демократії.

Можна припустити, що демократичні інститути можуть бути встановленні без масової участі (початкові стадії демократизації), проте існувати без масової підтримки і підґрунтя у вигляді відповідних політичних орієнтацій і цінностей, демократія не в змозі. Саме в такому розумінні є всі підстави говорити про те, що розвиток і консолідація демократії передбачає також і масове сприйняття демократичної політичної культури, її норм і цінностей. Існує двосторонній взаємозв’язок між політичними інститутами і політичними цінностями, орієнтаціями в процесі демократизації. З одного боку, існування і функціонування демократичних інститутів здійснює свій вплив на динаміку та розповсюдження демократичних цінностей, навіть незважаючи на їх недосконаліть, незадовільність функціонування. З іншого, існують переконливі свідчення того, що наявні в суспільстві демократичні цінності в свою чергу здійснюють вплив на нові демократичні інститути, які «прищеплюються» суспільству. За визначенням Т. Андрущенко, «культура є тим інтегральним феноменом, який за своєю внутрішньою, буттєвотворчою сутністю на основі загальнолюдських якостей – духовності, діалогічності,

поваги до суб'єктивної самоідентифікаційності, толерантного ставлення до іншого, визнання інших аксіологічних критеріїв за умов дотримання власних тощо – покликаний єднати людство в певну духовно-світоглядну єдність, для якої не існує міжцивілізаційних розколів і криз» [1, с. 3].

Саме культура вирізняє людське існування й становить зміст і сенс людського існування, виступає інтегруючим чинником людської цивілізації. Особливостей українського варіанту політичного транзиту як різновиду посткомуністичного, пострадянського розвитку є, так звана, «дилема одночасності», аморфність або слабкість громадянського суспільства, розпад колишніх імперських структур, відсутність ефективного держапарату, формування сучасної національної держави і відповідної внутрішньої та міжнародної легітимності, дефіцит «соціального» та «політичного» капіталів, слабкість демократичних цінностей, норм та процедур, недостатня соціальна самоорганізація (що зміцнює мобілізаційну модель політичної участі), підвищена гетерогенність суспільства, ескалація дезінтеграційних процесів, фрагментація, поляризація політичного життя та інші. Специфіка пострадянських переходів до демократії, у тому числі й українського, визначається тим, що це переходи від тоталітарних режимів, які засновувалися на комуністичній ідеології. Вони позначились як на соціально-економічному, так і на політико-культурному середовищі, яке суттєво впливає на трансформаційні процеси.

Україні наявний вплив цілої системи чинників, які впливають на формування та реалізацію протестних настроїв населення. Ці чинники формують суспільні обставини у різних сферах життя: економічній, соціально-політичній, політико-інституційній, культурній та інших, що поступово накопичуючись, зрештою спричинили появу глибоких суспільних суперечностей, серед яких необхідно виділити, насамперед, суспільно-політичні та морально-етичні фактори. Проте й без відповідного макроекономічного підґрунтя криза, напевно, не мала б такої гостроти, а її наслідки для економіки та суспільства – глибини й ризикованості.

Слід зазначити, що сучасна демократична трансформація суспільства об’єктивно створює конфліктогенне середовище в суспільстві. На це вже неодноразово наголошували вчені, що займаються проблемами транзитивних суспільств, виокремлюючи відповідні ризики і навіть пропонуючи деякі варіанти їх нейтралізації. Йдеться про те, що на відміну від демократизаційних процесів, які відбувалися в минулому, посткомуністична трансформація охоплює не лише сферу політики. Виникнення дилеми одночасності обумовлено тоталітарним характером колишньої держави. Історичний досвід свідчить, що демократичні зміни можуть бути ефективними, якщо вони супроводжуватимуться синхронним динамізмом в економічній, соціальній, духовній сфері. У той же час, ця одночасність не може не відбитися на якості та швидкості суспільних змін та потребує досить високого рівня кваліфікації суб’єктів державного управління. Сучасний перехідний до ринкової економіки період виявився не тільки власне періодом переходу, скільки періодом становлення – в майбутньому – подолання моделі, далекої від нинішнього регульованого ринку, виробничої демократії, соціального партнерства, суспільної солідарності та справедливості. Для існування демократичної соціально-орієнтованої економіки необхідним є суспільно визнаний контроль за розвитком власності та розподілом, органічне поєднання принципів економічної доцільності і соціальної справедливості. Умовою проведення демократичних суспільних реформ є наявність сильної держави без якої неможливо здійснити корінні перетворення в економіці, політиці, соціальному житті, моралі суспільства, необхідне сприяння державі в реформах суспільства, а не сприйняття її як ворожої сили. Тому реформуванню підлягає насамперед сама держава, яка повинна стати одним із основних факторів економічних та соціальних перетворень, гарантом прав і свобод людей, утримуючи нові суспільні процеси в межах права.

Непродумана, спонтанна перебудова планової економіки у вільний ринок створила різку фактичну нерівність, в результаті чого політична

свобода і влада опинилися в руках тих, хто встиг оволодіти власністю. Відсутність обґрунтованих програм економічних і політичних перетворень призвела до хаотичного перерозподілу власності, «номенклатурної приватизації», перетворення державної монополії в монополію корпоративного типу та появу феномена «олігархії». Держава може звільнити економіку від своєї присутності тільки там, де сформовані і ефективно діють повноцінні ринкові механізми. Не можна недооцінювати роль держави як соціального і політичного інституту в процесі реформування суспільства, його демократизації, упорядкування діяльності суб'єктів підприємництва, подолання корупції, тіньової економіки, соціальної кризи, економічної розбалансованості, як інструмента, що обмежує діяльність монополій, створює конкурентне економічне середовище, протистоїть намаганням олігархії підпорядкувати розвиток економіки своїм вузько-корпоративним, корисним цілям. Для подолання цієї небезпечної ситуації необхідно вийти за межі декларованого протиріччя між ринком і державою, адже в жодній країні, яка протягом останніх десятиріч здійснювала демократичний перехід, ринок у чистому вигляді не був ані передумовою, ані гарантом демократії. За допомогою держави створюються чинники, що полегшують як економічний перехід, так, зрештою, і економічну модернізацію. Як вже зазначалося, в Україні цього не було здійснено. Натомість формування демократичних інститутів для підтримки економічних реформ загальмоване, а ефективна державна підтримка ринкової економіки і система соціального захисту майже відсутні.

Без соціальної підтримки, політично і соціально не підкріплені болючі економічні реформи обрушені на соціально ніким і нічим незахищене населення. Іншими словами, так звана «шокова терапія» перетворилася на «шок без терапії». Якщо звернутися до стартових умов процесу демократизації, то Україна, з-поміж посткомуністичних країн, мала чи не найпривабливіший вигляд. Маючи високий рівень промислового розвитку, п'яте місце за рівнем ВВП з-поміж радянських республік, науковотехнічний і

кадровий потенціал, відсутність зовнішніх боргів (для порівняння – Польща мала 47 млрд. дол. зовнішніх боргів), вигідне геополітичне становище, українське керівництво не змогло вивести країну на належний рівень розвитку. При загалом зростаючому ВВП, темпи його зростання вкрай незадовільні. У 2012–2013 рр. найгірше з-поміж пострадянських республік розвивалася тільки Молдова, тоді як Україна перебувала на передостанньому місці зі загалом економічним спадом (95% ВВП по відношенню до 2012 р.) на тлі позитивної зовнішньоекономічної кон'юнктури. Українське суспільство виглядає різко поляризованим, на одному полюсі перебуває за межею бідності переважна більшість громадян, на іншому – близько 1 % мільйонерів і мільярдерів та їх оточення, при цьому середній клас в Україні (як гіпотетичний фундамент національної демократії) планомірно знищувався. У країні була побудована клановоолігархічна модель державно-монополістичного капіталізму з фактичним домінуванням олігархічного корпоративного угрупування – так званої «сім'ї».

В українській політичній науці описана модель визначається як система, в якій влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів), які пов'язані між собою неформальними, в основному сімейними відносинами і відповідає не державним, а їх особистісним інтересам. Основні риси клановo-олігархічної політичної системи: нерівність доступу до ресурсів влади, використання неправових засобів зміцнення впливу (корупція); наявність особистих зобов'язань та общинної солідарності між «патроном» та «клієнтом»; систематичне порушення громадянських прав і свобод, протидія існуванню громадянського суспільства, відсутність демократичних форм зв'язку між владою і громадянами. Характерною особливістю клановo-олігархічної політичної системи є те, що інститути політичної участі використовуються, як правило, лише вузькоелітарними, пов'язаними з владою, угрупуваннями, відсутністю масової електоральної підтримки, слабкістю політичних партій, обмеженістю їх впливу на прийняття політичних рішень, концентрацією політичної влади і ресурсів в руках

правлячої кланово-олігархічної еліти, яка прагне монопольно контролювати політичний процес.

Така система має риси ієрархічності й соціальної нерівності, політичного домінування привілейованих груп. Однією із причин масових соціально-політичних протестів останніх років стала криза відносин між владою і громадянським суспільством, відсутність діалогу між ними. Так, недостатність наявних форм і механізмів суспільного діалогу та державно-громадської взаємодії, ігнорування правлячим класом потреб громадянського суспільства та його євроінтеграційних прагнень послугували вагомими чинниками, що призвели до суспільнополітичного конфлікту в Україні. Потреби суспільства в цей час зростали швидше за можливості владно-адміністративних інститутів їх задоволення. У відносинах суспільства і держави був необхідний компроміс на основі обопільної вигоди та порозуміння. Такий компроміс став наріжним каменем новітньої політичної та суспільно-управлінської моделей XX століття.

Ситуація ускладнилася масштабною корупцією та правовим нігілізмом, постійним збільшенням статків заможних людей на тлі збідніння більшості пересічних українських громадян, фактичним їх відстороненням від вироблення, ухвалення та контролю за виконанням політичних рішень, іншими вадами державного механізму, який був і дотепер частково залишається зорієнтованим на забезпечення життєдіяльності певних олігархічних холдингів та політико-адміністративних груп. Таким чином треба враховувати ризики демократизації, недостатню прогнозованість соціально-політичних процесів її проходження, невизначеність результатів цих переходів, наявність системної кризи, наслідком якої може бути «новий авторитаризм» (за визначенням М.Шаповаленко [10]). У той же час, невизначеність України у транзитивному русі значно ускладнює структуру перехідних процесів, впливає на ефективність проходження українського транзиту. Особливостями українського транзиту можна вважати кризу ідентичності й побудови нової державності, конфліктний характер міжелітної

взаємодії, ціннісну дезорієнтацію, поляризацію, соціальну дезінтеграцію, значне майнове розшарування, які визначили слабкість соціально-політичної інфраструктури, протестний і негативний характер масової соціальної мобілізації та інші. Очевидними є певні особливості українського варіанту демократії, на які звертають увагу українські політологи. Значною мірою вони залежить від характеру політичного режиму, що склався в Україні, який поєднував ознаки патримоніального авторитарного режиму і панування кланової олігархії.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, не слід розглядати в лінійній площині. На нашу думку тут, коректніше було б говорити принаймні про два різновекторні процеси. Перший – пов'язаний зі змінами політичних інститутів, суспільної свідомості в напрямі демократизації. Другий – з рухом в зворотному напрямі: збереження і розвиток інститутів авторитарного режиму, процес олігархізації. Боротьба між ними відбувається у всіх сферах суспільного життя та зумовлює успіх і темпи демократичних перетворень в Україні.

Джерела:

1. Андрущенко Т.В. Роль культури в подоланні ціннісного розколу цивілізації / Т. В. Андрущенко. Нова парадигма, 2011. Вип. 102. С. 3 – 13.

2. Вонсович С.Г. Політична транзитологія: історія, методологія: [монографія] / С.Г. Вонсович. Київ. нац.. ун-т ім. Т. Шевченка. Камянець-Подільський: Зволейко, 2013. 383 с.

3. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство : Последствия исторических сдвигов, связанных с изменением пространства / Р. Даль. – Москва, 2000 // Политология : хрестоматия / Ред. М.А. Василик ; Сост. М.С. Вершинин. Москва : Гардарики, 2000. С. 400-415.

4. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Т. Карозерс. Политическая наука, 2003. № 2. С. 42–65.

5.Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование / А. Лейпхарт. М. : Аспект пресс, 1997. 287с.

6. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латынской Америке. Пер. с англ./ Под ред. проф. Бажанова В.А. / А. Пшеворский. М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 320 с.

7. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д.Растоу. Полис, 1996. № 5. С. 5–15.

8. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. М.: РОССПЭН, 2003. 368 с.

9. Эйзенштадт Ш. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость (II) / Ш. Эйзенштадт. Полис, 2002. №3. С.81–95.

10. Шаповаленко М. В. Політичний розвиток сучасних перехідних суспільств теоретичні підходи та основні тенденції / М. В. Шаповаленко. Харків: Видавництво Харківського національного університету внутрішніх справ, 2007. 340 с.

11. Schmitter P. C. Dangers and Dilemmas of Democracy / P. C. Schmitter. The Global Resurgence of Democracy. – Second Edition. Edited by L. Diamond and M. F. Plattner. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. P. 57-74.

РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МЕХАНІЗМ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ

Для розуміння розвитку сучасних політичних процесів в Україні велике значення має проблема розвитку демократії і процесу демократизації. Серед багатьох факторів демократичних перетворень не можна не зважити на такі як певний рівень соціальноекономічної модернізації суспільства, ступень розвитку політичної культури, створення масового середнього класу, становлення громадянського суспільства. Громадянське суспільство, „суспільна контрвлада" – це ключове поняття в сучасній політичній науці. Громадянське суспільство трактується, як загальнолюдська та цивілізаційна цінність системи, що саморегулюється і визначає тенденцію до подальшого моноцентричного розвитку соціально-економічної, політичної і культурної багатоманітності сучасного суспільного життя. Це свого роду соціальний простір в якому люди взаємодіють між собою в якості незалежних одне від одного і від державних органів індивідів і груп. Це система самостійності суспільних інститутів і міжособистісних відносин, які створюють умови для самореалізації окремих індивідів та їх об'єднань, як різні словники політичної думки наголошували на протиставленні громадянського суспільства державі, партіям більшості, прямо правлячим, ідеологічному універсалізму, порушенню прав людини. При цьому соціальна цінність громадянського суспільства – права людини на свободу власної самоорганізації, на свою унікальність. Повноцінне функціонування громадянського суспільства є фактором соціальної стабільності, тому що відокремлює політичну сферу суспільства від інших, економічних, соціально-культурних тощо.

Сфера приватних інтересів вивільняється від політичного контролю, відбувається соціальна самоорганізація суспільства. Сутність, головна ознака громадянського суспільства, що робить його підоймою легітимації державної влади й соціальної демократизації, полягає у його відмежованості,

відокремленості від державної машини як апарату громадянського адміністрування. Громадянське суспільство – це альтернатива, конвент державного врядування з властивими останньому формалізмом, ієрархією, централізованою директивністю й етатиськими замахами. Це не структурна одиниця, а перш за все спосіб життя людей у стилі приватності, сфери людської свободи, це життєдіяльність особистостей поза офіційної регламентації, властива кожній людині частка неказенного, «штатського», цивільного у її житті. Доречі у англійській мові воно так і називається – «civic society».

Альтернативність ознак та цінностей держави й громадянського суспільства аж ніяк не означає їх взаємовиключної антагоністичності, а, навпаки, зумовлює їхню потребу одне в одному. Без держави неможливе громадянське суспільство, без громадянського суспільства неможлива повноцінна правова держава. Вони – немов дві органічні складові збалансованої цілісності життя людини, як нерозривні сфери суспільного буття, перебувають одночасно у нерозривному зв'язку та опозиції, немов своєрідні спаринг-партнери, доповнюють і стримують одне одного. Саме взаємодія держави з її візаві – громадянським суспільством – визначає тип існуючого режиму: тоталітарного, авторитарного чи демократичного [7]. Держава потрібна громадянському суспільству, аби запобігти загрози руйнування спільноти, що незмінно виникає у її додержавному чи позадержавному стані, коли кожна людина почувається цілком вільно і керується лише власними інтересами і уявленнями про належне, а мотивами, що визначають її дії, постають перш за все реальні потреби та вимоги здорового глузду, а не офіційні директиви чи партійно-ідеологічні максими. До того ж слід зауважити, що складовою громадянського суспільства як царини неформального, державно нерегламентованого життя людей є й поза легітимні, „тіньові" прояви суспільної взаємодії, наприклад, кримінал.

Визначний соціальний мислитель XX сторіччя Карл Попер зазначив з цього приводу : «У числі серйозних недоліків західних суспільств належить

згадати злочинність, що проявляє себе у багатьох формах – наприклад, у зловживаннях свободою ринку. Ці зловживання значно почастішали після Другої світової війни і в наш час зупинять серйозну проблему для нашого суспільства». Отож держава має бути відповідальною за розвиток соціальної кооперації, за дотримання порядку, збереження умов господарювання, протидію сили, що загрожує соціальній цілісності й спрямуванні на руйнування «соціальної солідарності». Порушення органічної збалансованості між державою і громадянським суспільством призводить або до політики етатизму, або в разі абсолютизації принципу «Laisser fair» (вимоги відпустити життя суспільства на вільний і безконтрольний самовплив, лібераліське покладання надій тільки на підприємницьку ініціативу та самоврегулювання засобами конкуренції, механізмами попиту та пропозиції тощо), до стихії руйнівного хаосу.

У наш час держава все більше активно (і це стосується не тільки Сходу, а й Заходу) втручається в господарювання, зосереджує під своїм контролем ключові його галузі шляхом націоналізації або й через безпосереднє управління. Сучасній західній політології, політичній свідомості і світовій політиці й практиці у встановленому до проблем «держава – суспільство» властива тенденція поступового витіснення антиетатиських поглядів і концепцій, що створили основу традиційної ліберальної свідомості, концепціями «посилення регулюючої ролі як гаранта демократії і прав людини, як інструмента соціально-економічних перетворень». Здійснення кейнсіанської ідеї про необхідність активного державного впливу на економічне й соціальне життя як засобу стабілізації господарчих, виробничих і політичних процесів призвело до поширення у другій половині нинішнього століття практики «держави загального добробуту», що може бути кваліфіковане як своєрідне, сучасне втілення ліберальної філософії, як неолібералізм.

Згідно з цією концепцією цілковите панування приватної власності та вільної конкуренції призводить до надмірної соціально-економічної

поляризації населення, до загострення боротьби класів і верств між собою. Державне ж регулювання економікою сприяє подоланню соціальних проблем та класових антагонізмів шляхом створення змішаної економіки, завдяки активній регулюючій ролі уряду й політиці соціальних послуг. Держава нині все більше визначається активним учасником економічного й суспільного життя. Державні «інтервації», регулюючи втручання у господарювання вважаються необхідними і неминучими хоча б через те, що профілактичні заходи уряду (економічні та політичні) дозволяють попередити соціальні конфлікти.

Істотна різниця між ліберальним світоглядом та способом мислення, характерним для тоталітарних суспільств полягає у тому, що перше сприяє добробуту індивіда, натомість друге розглядає державу як самоціль, а індивід – лише як необхідні складові, чий добробут має підпорядковуватись містичній усезагальності, що слугує прикриттям інтересів правителів. Неоліберальне, тоталітарне чи авторитарне суспільство характеризується тим що сфера приватного життя людей цілком, або переважно підпорядковується державі, яка активно втручається у її здійснення й централізує управління ними, піддає формалізації та збюрокраченню, етатизації – політиці поширення необмежених повноважень держави на гень царини життя. Подібні ознаки тоталітаризму неважко і у більш пізніх, навіть нам відомих суспільствах. Однак і тут сфера свободи, громадянського, цивільного, хоча й піддається утискам, звужується проте не зникає зовсім. Свідченням цього були хоча б такі феномени як дисидентство, «кухонне вільнодумство», «авторська» пісня і багато іншого в нашому радянському минулому.

Усе ж громадянське суспільство – це не сукупність якихось утопічних досконалих індивідів з розвинутим почуттям демократичної громадянськості, а здійснення невмирущої потреби й невід’ємного права кожного та приватне життя, на особисті уподобання. Одним з наслідків демократичного реформування радянського суспільства, відтворення й розширення вільної, спонтанної, приватної складової життя громадян постало визнання принципу

плюралізму, відновлення в правах поняття «громадянське суспільство», яке перед цим було вилучено з нашого політичного лексикону, а зараз стало одним з ключових. Через те, що держава, офіційна влада завжди тяжіє до абсолюту, суспільство потребує важелі «противаг» щодо неї. Громадянське суспільство є запорукою «стримування» держави, важливою складовою поділу влади поряд з велезвісними її «гілками». Якщо тоталітаризм характеризується пригніченням громадянського й прагненням цілком підпорядкувати його державі, то авторитарний режим складається зі співіснування сильної державної влади, спроможної реформувати життя спільноти, проводити непопулярні рішення та розвинутого громадянського суспільства, яке протистоїть їй, стримує надмірні етатиські посягання.

Повноцінне, приватне життя людей потребує існування держави як своєї передумови. Але й саме розвинуте громадянське суспільство уможливлює утворення правової держави, є основою стабільного демократичного політичного режиму й авторитарної влади. Саме прагненням обмежити самовладдя абсолютизму була породжена у західному світі практика конституціоналізму, відповідно до якої основний закон держави є визначення межі поширення прерогатив влади, своєрідною угодою про її обмеження, окреслення «простору» життєдіяльності громадян у цивільному плані. Конституція – це своєрідна демаркація кордону між компетенціями верховної державної влади, з одного боку, та права й свободами громадян – з іншого. Вона покликана насамперед регламентувати владу правителя, встановити принцип, яким має відповідати здійснення владних функцій. Історично конституції приймали для того, щоб зупинити сваволю влади (через це конституційну монархію ще називають обмеженою монархією). Так само й інший атрибут сучасної демократії – парламентаризм, який виріс із станового представництва, є механізмом транслювання й вираження інтересів окремих верств на кону функціонування державної влади, домагання їх урахування і здійснення. Іншим каналом висловлення волі громадянського суспільства є політичні партії, значущість яких у

політичному житті демократичної спільноти не потребує доведення. Існують й інші форми стимулюючого, а також демократизуючого впливу громадянського суспільства на державу, такі як політичні вибори чи не інституціолізовані форми громадянської непокори (яскравим прикладом, свідчення впливовості громадянського суспільства можна назвати події у Сербії, Болгарії чи й у всіма забутій Албанії, Киргизії-2010) [9].

Держави покликана перш за все захищати особисту свободу й власність, здобуту власною ж працею людей; вона повинна діяти тільки у строго окреслених межах, вихід за які може призвести до громадянської непокори; людям потрібно мати право протистояти сваволі уряду, чинити йому опір і навіть вдаватися до сили для його повалення, у разі якщо він спиратиме свою владу на завойовництво, тиранію, або у випадку його розвалу. Отож не тільки держава потрібна громадянському суспільству, а й, навпаки, громадянське суспільство є чи не найпершим, що уможливлює демократичну правову державу, хоча б через те, що виконує важливу легітимізуючи роль щодо держави. Адже саме визнання й прийняття поспільством владних структур і настанов надає їм ознак правдивості, законності, прийнятності, уможливлює їх дієвість і зрештою стабільність існуючого ладу. На вітчизняних теренах спроби розрізняти суспільство і державу відбуваються принаймні від часів імператриці Катерини ІІ, яка у 1785 році видала указ про «Жалувану грамоту дворянам». У ньому вперше в російській імперії проголошено визнання громадянського (цивільного) стану бодай однієї верстви населення – дворянства. Адже досі, відповідно до указу ще Івана IV, дворяни так само як і кріпаки (навіть жалюгідні рештки свободи в селян забрав Борис Годунов, згадаймо «Юр'їв день») вважалися власністю государя. Катерина ІІ мала намір видати ще й закон, за яким усі руські люди, що народилися, починаючи з поточного року, незалежно від соціального походження, вважалися б вільними громадянами. Відбиттям процесів формування громадянського суспільства у вітчизняній історії можна вважати Галицький сейм та державну думу, які формувалися на куріальній основі,

тобто структуровано репрезентували різні верстви населення. Своєрідним втіленням норм громадянського суспільства був общинний уклад селянського життя у XIX столітті .

Передумовами а також суттєвими ознаками громадянського суспільства є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності і відкритою конкуренцією, структурованість суспільства, виокремленість різних груп і верств у ньому, відповідна множинність незалежних політичних сил і партій, недирективно формована громадська думка і, найголовніше, вільна особистість з розвинутим почуттям власної гідності і цінуванням приватності особистого життя. Громадянське суспільство – це таке існування людини, коли вона має перед собою державу, дотримується її настанов, але усе ж не допускає того, щоб держава й її структура цілком поглинули її особистість і життя, завжди зберігає й цінує компонент приватного у власному ставлення до подій чи у їх здійснення. Громадянське суспільство - це виокремлена від держави структура суспільства, площина приватного, реального життя, автономна сфера суспільного буття, яка не підлягає прямому контролю й регламентуванню з боку влади, сфера безпосередніх і розмаїтих інтересів, їх вираження й здійснення. Це форма спілкування людей, як приватних осіб, поведінка яких регулюється безпосередньо самими ж людьми, невідчуджено, перш за все через норми моралі.

Громадянський стан суспільства означає ще й структурованість спільноти, її складеність з різних верств і прошарків, соціальну диференційованість. Це також свобода асоціацій індивідів за інтересами і уподобаннями, коли окремі верстви населення утворюють свої угрупування й добровільні об'єднання, як інституції вираження їхніх інтересів. Це плюральне й конфліктне суспільство. Громадянське суспільство – це певний механізм неформального соціального партнерства, яке уможливлює здійснення й баланс існуючих інтересів. Воно передбачає свободу асоціації індивідів, коли добровільні об’єднання й організації виражають інтереси і прагнення різних верств населення. Союзи підприємців, найманих

робітників, органи виробничого самоврядування, спілки споживачів та багато інших структур покликані забезпечувати дотримання цивілізованих відносин між усіма учасниками виробництва й обміну, пом'якшувати зіткнення численних приватних устремлінь.

Важливими інституціями, що репрезентують окремі, групові інтереси на загальному, державному рівні, в сучасному суспільстві є політичні партії, які дехто вважає атрибутним феномен громадянського суспільства, ця думка, на наш погляд, є вірною до того моменту поки політичні партії не перетворюються на правлячі парламентські сили, тоді вони представляють систему парламентаризму, тобто державні інституції [8]. Соціальна структурованість, диференційованість є невід'ємною ознакою громадянського суспільства; конкуренція й мобільність роблять його життєспроможним і збалансовано стабільним. Тож будь-які спроби вилучити конфлікти суспільного буття виявляються марними й безпідставними – їх неможливо позбутися цілком і завдання влади має полягати в тому, щоб регулювати їх, створювати рівні вихідні шанси для всіх учасників групових змагань, забезпечувати дотримання встановлених правил взаємодії. Від того, у який спосіб і наскільки успішно вона справляється з цим завданням, залежить міра її авторитетності і легітимності серед суспільства. Громадянське (його ще можна назвати цивільним, неказенним) це суспільство, емансиповане від держави, сфера спонтанного самовияву вільних індивідів і добровільно сформованих асоціацій та організацій громадян, яке захищена законом від прямого втручання й довільної регламентації з боку органів державної влади. Воно втілюється у приватному житті громадян, в існування вільного ринку, у безперешкодному поширенні національних, духовних, релігійних, моральних тощо цінностей.

Підґрунтям громадянського суспільства є життя індивідів як приватних осіб, сукупність вільно встановленних ними між особових зв'язків (сімейних, общинних, економічних, культурних, релігійних тощо), розмаїття властивих їм інтересів, можливосте й і способів висловити та здійснити їх.

Громадянське суспільства – це сфера дійсного життя людей на противагу штучності, умовності, формальності й бюрократичності державного, казенного, офіційного його пласту; це сфера свободи на відміну від необхідності, вимушеності дотримання встановленого владою порядку. Якщо в громадянському суспільстві мотивами, що визначають дії людей, є перш за все їхні реальні потреби та вимоги здорового глузду, то для держави і виконавців її волі понад усе є формальний бік справи. Будь-яка подія в житті людини визначається реальним фактом у сфері державного тільки після виконання належних формальних процедур, документального її засвідчення: складання відповідного протоколу, підписання офіційного акту тощо.

При аналізі сьогоденних процесів життя Україні слід виходити із специфіки пострадянського суспільства на фундаменті якого відбувається розбудова нових політичних структур. Крім того, істотним при такому аналізі виявляється врахування і інших параметрів. По-перше, порівнюючи історичні обставини виникнення інститутів представницької демократії в західних країнах із сучасними українськими, необхідно визначити передумови, наявність або відсутність яких обумовлює плин цього процесу. По-друге, необхідно враховувати сучасний стан і особливості розвитку демократичних інститутів там, де вони існують вже давно. Так, «приміряючи» відомі з досвіду західних країн ознаки партій, парламентів, виборів, конституцій, опозицій тощо до вітчизняних реалій, необхідно не тільки зосереджуватись на нормативних моделях, або на зразках, які не завжди відображають сьогодення західних суспільств. Перш за все зараз вони піддаються дуже серйозним змінам, не враховувати які не можна. Крім того, подекуди західні зразки враховуються не тільки в науковому аналізі, але свідомо чи підсвідомо на них орієнтуються діючі політики, які намагаються творити вітчизняні демократичні інститути за подобою західних. В їх діяльності яскраво проявляється конфлікт між розумінням власної вигоди, доцільністю та уявленням про те, «як повинно бути», що засновано на тому, що було властиво «колисці» демократії в більшості випадків, а не сьогодні.

Очікування моменту визрівання наших політичних інститутів до рівня «класичних» моделей характеризує не тільки багатьох вітчизняних теоретиків і практиків, але і західних (тези про «незавершеність інституціоналізації партійної системи», «початок становлення громадянського суспільства»), нібито Україна повинна чекати завершення цих політичних процесів, повторюючи (хай навіть зі своєю специфікою) вже пройдений шлях, який країна тільки розпочинає.

Між тим, на початку XXI століття неможливо повторити той розвиток, який був властивий демократичним системам в минулому, за інших історичних обставин. Наприклад, якщо подивитись на умови виникнення громадянського суспільства на Заході, то стає очевидним що сьогодні таких обставин немає у жодній з країн світу, тим паче в Україні. Своєрідність історичної ситуації в Україні, як і в деяких інших пострадянських країнах, полягає в тому, що усвідомлена розбудова демократичних інститутів після класичної багатолітньої тоталітарної диктатури потребує водночас формування основ громадянського суспільства та відповідних соціальних інститутів.

Дуже популярне порівняння сучасних посткомуністичних трансформацій з країнами Латинської Америки, що звільняються від наслідків різних видів диктатур, потребує врахування тієї обставини, що вжодній з цих країн, навіть при особливій жорсткості їх авторитарних режимів, не були зруйновані майже всі способи економічної та соціальної самодіяльності і групової ідентифікації, які історично склалися в них. А в Україні в складі СРСР задля «великої мети» - побудови безкласового суспільства – цілеспрямованому руйнуванню, або тотальному одержавленню піддавались практично всі соціальні спільноти: класові, станові, релігійні, професійні, ідеологічні тощо. Хоча саме вони на межі XIX-XX століть ставали структурними підґрунтями політичних систем західної демократії.

Країни Східної та Центральної Європи, так само як і частина колишніх радянських республік, країн Балтії, зберегли релігійні, національні, а де-не-де

навіть політичні форми громадянського суспільства. Для України ж, так само як і для Росії характерним є розвиток механізму соціальної інженерії, що обумовлює їх унікальність. У той же час, саме ця особливість уможливлює найбільш сприятливий контекст для найсучасніших факторів, які в інших країнах торують собі шлях крізь уламки спільнот, що існували в минулому. Чи можливо сподіватися, що на цьому ґрунті виникнуть громадянські структури, що століттями виростали з багатошарової соціальності західноєвропейського суспільства в процесі його еволюції? Між тим, на появу саме таких структур очікують прибічники ліберально-демократичних цінностей в Україні.

Чи можливо взагалі на початку XXI століття, виникнення громадянського суспільства типу індустріальної стадії розвитку людства? Світовий досвід свідчить, що витоки політичної активності мас в демократичному процесі – розвинуте громадянське суспільство. Саме воно створює міцний фундамент реальної демократії. Становлення зрілого громадянського суспільства в Україні вимагатиме багатьох десятиріч, проте деякі його елементи і структури вже сьогодні стають опорою утвердження сильної демократичної влади. Відомо, що громадянське суспільство структурно являє собою сукупність об'єднань, асоціацій, спілок (професійних, творчих, культурних, освітніх тощо), що пов’язані між собою не вертикально ієрархічними залежностями, а горизонтальною мережею взаємовідносин.

Громадянське суспільство створює таке соціальне середовище індивідів, де відбувається їх громадська життєдіяльність. Незалученість до структур громадянського суспільства порушує визначеність політичних поглядів і позицій людей, підпорядковуючи їх кон’юктурним тенденціям. Лише в надрах громадянського суспільства народжується і набуває розвитку демократична політична культура. На цій основі політична демократія перетворюється у спосіб життя громадян. Таким чином, вплив громадянського суспільства на політичну систему, державну політику і

право, правовий статус людини є найважливішим виміром демократії. На жаль, історичний досвід і логіка сучасного розвитку України не сприяють швидкому і безупинному вирішенню Україною цього завдання.

За влучним висловом В.Полохала реалії і динаміка соціополітичного розвитку України кінця 90-х років свідчить про існування «негромадянського суспільства». В пострадянській Україні, яка потрапила в смугу тривалої економічної кризи і перетворилась в одну з найбідніших країн Європи, сьогодні майже не існує «середнього класу» - соціальної бази громадянського суспільства. Замість нього сформований соціум «середнього українці» як основи суспільства «негромадянського» [5].

Відсутність в Україні адекватної з точки зору політичної теорії соціальної бази демократії ускладнює політичну демократизацію, перехід до ринкової економіки. З розпадом СРСР, поглибленням економічної кризи і початком реформ «колишній середній клас» (в основі якого була не власність, а інституціональна позиція в державній системі) маргіналізувався при поляризації суспільства. «Новий середній клас» так і не з’явився. Проблема в формуванні соціальної бази демократизації, «нового середнього класу», заснованого не на відносинах з державою, а на відносинах приватної власності,залишається невирішеною і в сучасній Україні. В цьому полягає особливість посткомуністичної трансформації України – необхідно створити «клас підприємців», і успіх демократизації значною мірою залежить від того, коли це відбудеться. Сучасний перехідний до ринкової економіки період виявився не стільки власне періодом переходу, скільки періодом становлення – в майбутньому – подоланням моделі, далекої від сучасного регульованого ринку, виробничої демократії, соціального партнерства, суспільної солідарності [3].

Сучасна модель, з одного боку, окреслює підходи до цього, а з іншого, блокує рух до них. Якщо деякі стабілізаційні авторитарні системи були здібні проводити успішну економічну політику, то господарські наслідки тоталітаризму виявилися жахливими. Жодна з ідеологічних завдань

соціалістичних держав радянського типу не була такою мірою реалізована як заміна ринку централізованою плановою економікою. Дійсно, в економічному плані наслідки соціалізму найтяжчі. Враховуючи всі ці обставини, революційне прагнення до введення ринкової економіки тягне за собою серйозний політичний ризик. Неминучі витрати на цьому поприщі пов'язані з високою ціною у вигляді народного протесту проти негативних соціальних наслідків імпровізованого переходу до ринкової економіки, а також з електоральними поразками реформаторських урядів. Іншими словами, політична свобода в країнах незрілої демократії виявляється перепоною на шляху реалізації реальних потреб економіки. Чим енергійніше і послідовніше новий уряд здійснює перехід до ринкової економіки, тим вищою виявляється соціальна ціна реформ. Тому політичні сили опиняються перед дилемою – так званої «шокової терапії». Або поступового переходу до ринку із «справедливим розподілом соціальних витрат реформ». Досвід останнього десятиріччя доводить, що політичний протест під час системної трансформації часто стає надійним показником швидкості проведення реформ.

Джерела:

1. Актуальные проблемы Европы. Дилеммы европейской демократии в начале XXI ст.: Сб. науч. трудов / РАН ИНОН. М., 2005. 220 с.

2. Бербер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу. Демократія: Антологія. К.: Смолоскип, 2005. С. 254-262.

3. Барков В.Ю. Социально-политичекое становление гражданского общества в Украине. Дис. докт полит. наук. К.,1999. 370 с.

4. Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования. Вопросы философии, 1991. - №7.

5. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. К.: Парламентське видавництво, 2006. 412 с.

6. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: Монографія / Кресіна І.О., Скрипник О.В., Коваленко А.А., Перегуда Є.В., Стойко О.М., Балан С.В., Полішкарьова О.О., Явір В.А.,; За редакцією І.О. Кресіної. К.: Логос, 2007. 316 с.

7. ЗеленькоГ.І. Політична „матриця" громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. – К.: Знання України, 2007. 336 с.

8. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. К.: Либідь, 2008. 440 с.

9. Попер К. Відкрите суспільство та його вороги. К.: Основи. Т.1, 1994. 444с.

РОЗДІЛ 3. КОМУНІКАТИВНА ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ЯК УМОВА ПЕРЕХОДУ ВІД ПАТРІМОНІАЛЬНИХ ДО СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ

«Як стати Данією?», за Ф.Фукуямою це головна проблема країн, що розвиваються, та міжнародної спільноти, яка намагається їм допомогти. Під «Данією» вчений розуміє «уявне суспільство, яке живе в умовах економічного добробуту, демократії, безпеки і якісного врядування, а також низького рівня корупції… характеризується ідеальним балансом усіх трьох груп політичних інститутів: у неї є ефективний державний апарат, надійно вкорінене верховенство права та демократична підзвітність» [7]. Найбільш складною у даному контексті залишається проблема переходу від патримоніальної до сучасної держави, створення системи, у якій «бюрократи старанно підпорядковують свої дії суспільним цілям, володіють належними фаховими навичками, виконують обов'язки відповідно до функціонального поділу праці та призначаються на посади на основі особистих заслуг і вмінь» [7].

Визначення сутності та параметрів успішності такого переходу є надзвичайно актуальним і складним, оскільки даний процес модифікується у відповідності до часових та просторових параметрів. Багато країн вирішували питання «як стати Данією?», і в різні хронологічні періоди умови отримання позитивного результату були різними у залежності від конкретних зовнішніх та внутрішніх умов. Політичний розвиток двох десятиріч XXI сторіччя створив об'єктивні умови для теоретичного аналізу та практичних висновків щодо актуальних орієнтирів еволюції політичних систем від патримоніальних до сучасних, які відкривають «вікно можливостей» для розбудови успішного та дієвого демократичного суспільства.

Створення стабільної демократичної системи за висновками науковців, у першу чергу, залежить від процесів інституціоналізації. При цьому важливим є баланс між інституціоналізованими та неформальними практиками

політичної діяльності. Надмірна формалізація політичних інститутів приводить до відчуження влади та громадянського суспільства, унеможливлює їх співпрацю над вирішенням складних суспільних проблем, тому деінституціоналізація виступає як чинник балансу та досягнення конгруентності інститутів влади і громадянських структур. С.Хантінгтон вважав інституціоналізацію провідним чинником демократизації, але попереджав, що її надмірний розвиток приводить до бюрократизації та дисбалансу у відносинах між владою та громадянським суспільством. Головна проблема стабільного розвитку суспільства – розбіжність між соціально-політичною мобілізацією та політичними інститутами [8, с.28-32].

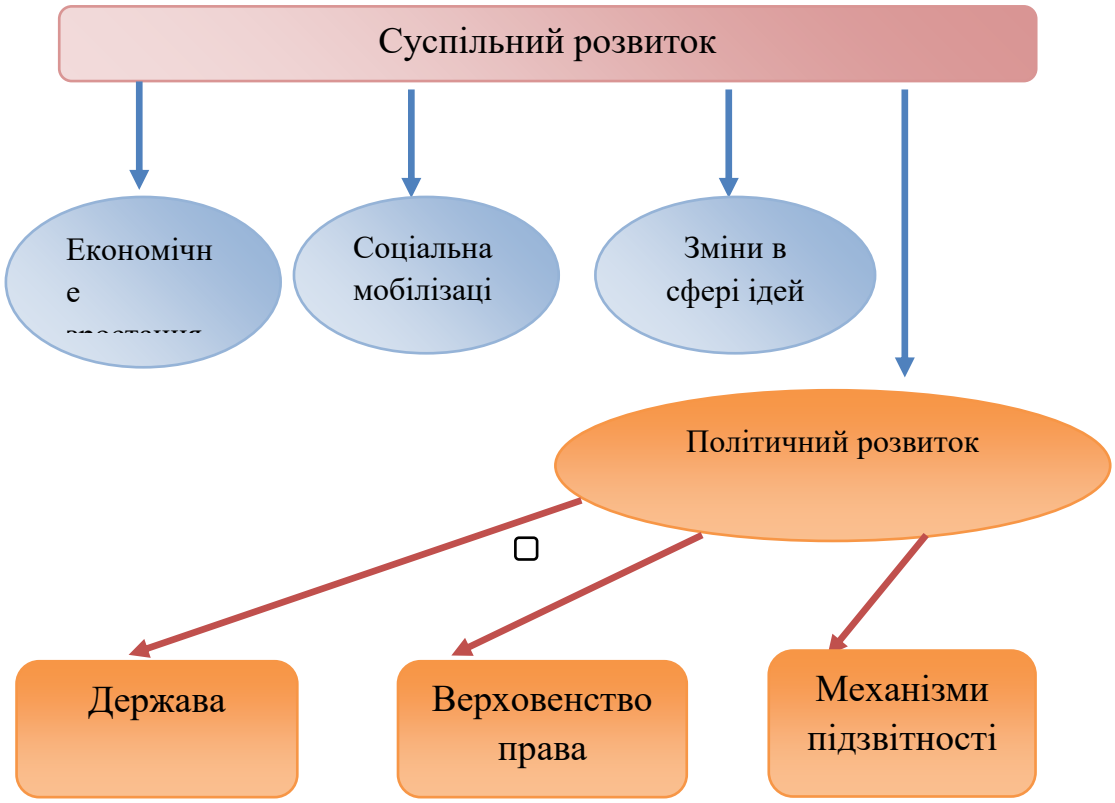
В суспільстві, що має складну структуру та високий рівень неоднорідності, жодна політична сила не може встановити стабільну владу без автономних деперсоніфікованих політичних інститутів. С.Хантінгтон наводить цитату Ж.-Ж. Руссо, який стверджував, що навіть найсильніший ніколи не буває сильним настільки, щоб постійно панувати, не перетворивши свою силу в право, а підкорення в обов'язок [8, с.29]. Для створення політичних інститутів існують дві граничні детермінанти: повна гармонія в суспільстві робить їх непотрібними, а непримиренна конфліктність робить їх неможливими. Тому функціонування політичних інститутів потребує наявності певної узгодженості, спільності інтересів суспільних груп. В простих первинних суспільствах така спільність ґрунтується переважно на внутрішніх для групи родинно-приватних зв'язках, а в складних цього вже недостатньо, і спільність ґрунтується на зовнішніх чинниках, що формує принципи, правила, традиції, норми, кодекси поведінки. Таким чином, за Цицероном формуються дві основні ознаки сучасного суспільства: «спільне існування значної кількості людей, пов'язане спільною угодою про угодою про закон та права і бажання користуватися перевагами спільного життя» [8, с.30]. Але, як зазначає С.Хантінгтон, є і третя, найважливіша, ознака, яка виявляється в перетворенні намірів та настанов у реальну поведінку, впорядковані, цілеспрямовані дії членів спільноти. Саме наявність такої

поведінки свідчить про формування інститутів, пов'язаних із узгодженням спільних інтересів та готовністю діяти в їх межах. Історично вони представляють собою організаційно-процедурний механізм взаємодії та долання суперечностей в суспільстві. Інститути – це усталені, значущі та відтворювані форми поведінки, а інституціоналізація – процес, в межах якого організації та процедури отримують цінність та сталість. Рівень інституціоналізації будь якого суспільства можна виміряти за допомогою таких критеріїв: адаптивність, складність, автономність та узгодженість організаційних процедур.

Ф.Фукуяма, продовжуючи досліджувати проблему політичного порядку та політичного занепаду вже у XXI сторіччі, сформулював шість основних елементів загального суспільного розвитку: економічне зростання, соціальна мобілізація, зміни в сфері ідей, держава, верховенство права та механізми підзвітності. Кожен з цих елементів (або їх комбінація) має власну логіку розвитку та механізми впливу на суспільство, але головна суперечність та проблема у невідповідності соціальної мобілізації та політичних інститутів [7].

Люди виходять на вулиці, зазначає Ф.Фукуяма, щоб вимагати від влади виконання своїх зобов'язань, і такі протести часто є досить вдалими, але найскладніше тут – перетворити початковий імпульс протесту у створення міцних політичних інститутів, тобто досягти конвергенції формальних та неформальних політичних практик. Йдеться саме про конвергенцію або функціональну відповідність, бо створення сучасних гібридних режимів характеризується саме тим, що «фасадна», офіційна сфера політики та реальні, часто неформалізовані, політичні практики існують одночасно і майже не перетинаються. Саме в цьому міститься неефективність більшості політичних систем, створених під час третьої хвилі демократизації (С.Хантінгтон), оскільки тут існує величезний розрив між декларованими ідеалами, інститутами та процедурами і практичним політичним життям.

Основні складові суспільного розвитку за висновками С.Хантінгтона та Ф.Фукуями можна представити наступною схемою.

Державою Ф.Фукуяма вважає «ієрархічну, централізовану організацію, що володіє монополією на легітимне застосування сили на визначеній території». Окрім інституціональних характеристик, запропонованих С.Хантінгтоном, вчений робить акцент на безособовості держави. У «патримоніальних» державах центральний елемент складають родинні або приватні зв'язки, а у сучасних державних організаціях відбувається диференціація приватного інтересу правлячих сил та публічним інтересом суспільства.

Верховенство права має багато аспектів, але найважливішим з них є правовий характер законів, неможливість маніпулювання законами на користь інтересів правлячих груп суспільства. Реалізація принципу

верховенства права потребує існування окремого автономного від виконавчої гілки влади інституту правосуддя. Особливо необхідно наголосити на правовому характері законів, оскільки, за його ігнорування, закони можуть перетворитися на розпорядження правлячої верхівки, які будуть виступати простим інструментом пригноблення решти громадян. Достатньо згадати «закон про 10 колосків» сталінської доби у СРСР, коли доведених до голодної смерті селян засуджували на 25 років рабської праці у таборах за зібрану на полі жменю впалого зерна. В даному випадку закон слугував не верховенству права, а встановленню атмосфери загального страху як інструменту забезпечення тоталітарного панування держави.

Підзвітність означає, що державні інститути реагують на інтереси та вимоги усього суспільства, що може забезпечуватися як у процедурний спосіб під час виборів, так і у змістовному плані у міжелекторальні періоди. Тут Ф.Фукуяма слушно наголошує, що «якісні процедури не обов'язково гарантують відповідний змістовний результат». Необхідно, щоб інститут держави використовував владу для забезпечення дотримання тих правил та норм, навколо яких у суспільстві склався консенсус, вимагав їх дотримання «навіть від наймогутніших політичних діячів - королів, президентів, прем'єр-міністрів чи хай як інакше вони називаються» [7].

Дана проблема є дуже важливою для України, де суспільство потребує створення реальних, а не декларативних демократичних інститутів, які здатні організувати функціональну співпрацю держави та громадян для успішного вирішення тактичних та стратегічних завдань розвитку.

Як визначають експерти НАДУ при Президентові України, можна виділити дві групи практик взаємодії органів влади та громадянського суспільства у виробленні та реалізації рішень. Перша така група ґрунтується на інституційних формах взаємодії, ініційованих громадськістю: громадські асоціації та ради, консультативно-дорадчі органи, експертно-аналітичні та контрольні групи, тощо. Друга група функціонує за ініціативи владних інституцій, наприклад, залучення представників громадськості до організації

виборчого процесу; організація діяльності державно-громадських фондів, залучення інститутів громадянського суспільства до правозахисної діяльності; співпраця органів публічної влади і громадськості в процесі підготовки та перепідготовки публічних службовців та громадських діячів тощо [3].

Не дивлячись на наявність достатніх формалізованих механізмів для розвитку демократичної співпраці влади та громадян в реаліях сучасного українського суспільства дана діяльність часто не дає очікуваних результатів через закритістю, надмірну бюрократизацію діяльності органів влади та відсутність взаємної довіри учасників взаємодії. Зокрема, експерти, які аналізували функціонування консультативно-дорадчих рад, створених при органах публічної влади, у Вінницькій, Волинській, Сумській та Харківській областях України у межах проекту ГО «Інститут аналітики та адвокації», дійшли висновку, що «рівень ефективності їх роботи знижується внаслідок затягування процесу формування та через негативні прецеденти використання громадських рад в інтересах окремих посадових осіб та політичних сил, що суперечить їхньому функціональному призначенню та дискредитує цей формат взаємодії» [5].

Дослідження показують, що істотні проблеми існують і у відносинах влади та бізнесу, які регулюються, переважно, неформальними практиками – корупцією, клановістю, тіньовою економікою. Аналітичні дані Міністерства економіки України свідчать проте, що рівень тіньової економіки у січні-березні 2020 року склав 31% від обсягу офіційного ВВП, що значно гальмує встановлення продуктивних відносин інститутів влади та бізнесу і надає даним процесам якостей безконтрольності та непередбачуваності [6].

Урегулювання даних проблем неможливе без якісної трансформації формальних політичних інститутів шляхом розвитку комунікативно-мережевої взаємодії з громадянським суспільством. Як зазначає О.Макух, «вітчизняні інститути політичної влади повинні отримати якісно новий принцип формування та функціонування: мережевий характер через

політичну мобільність громадянського фактору, що допомагає реформувати діючу систему інститутів політичної влади згідно принципу децентралізованого управління» [4, с.166]. На думку авторки розвиток комунікативної природи політичного інституту потребує функціонального взаємозаміщення у прийнятті та реалізації політичних рішень громадських ініціатив та дій інституту влади. Базовими принципами організації такого комунікативного зв'язку виступають довіра та контроль. Наявність довіри між учасниками комунікативної взаємодії здатна забезпечити ефективність та прогнозованість спільної діяльності влади та громадян, готовність суспільства до наслідків реформ. Дієвість політичного контролю залежить від «здатності всієї політичної системи адекватно реагувати на запити й потреби індивідів на рівні функціональної спроможності органів місцевого самоврядування і центральних інститутів політичної влади» [4, с. 167].

Важливість принципів довіри та контролю у взаємодії влади та громадян підтверджуються також і емпіричними даними. Так, соціологічне дослідження розвитку громадянського суспільства, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» з 15 квітня по 1 травня 2020 року серед представників громадських організацій показало, що в умовах пандемії COVID-19 в суспільстві примножився соціальний капітал у вигляді розвитку засобів громадянської самоорганізації, довіри та солідарності. На думку значної частини експертів (37%) перебіг боротьби з епідемією продемонстрував, що громадяни готові на матеріальну підтримку важливих на їх думку заходів [1]. Це збігається з результатами попередніх досліджень (літо 2019 року), які показали, що 44,4% респондентів готові здійснити грошову участь у справі, в яку вірять, та діяльності організації, якій довіряють. Мотивація грошової участі у громадських ініціативах полягає у наявності чітких цілей та результатів діяльності (38,4%); інформації від осіб, яким довіряють респонденти, про сутність та завдання ініціативи (31,9%); прозорості фінансування та розподілу коштів (29,7%) [2].

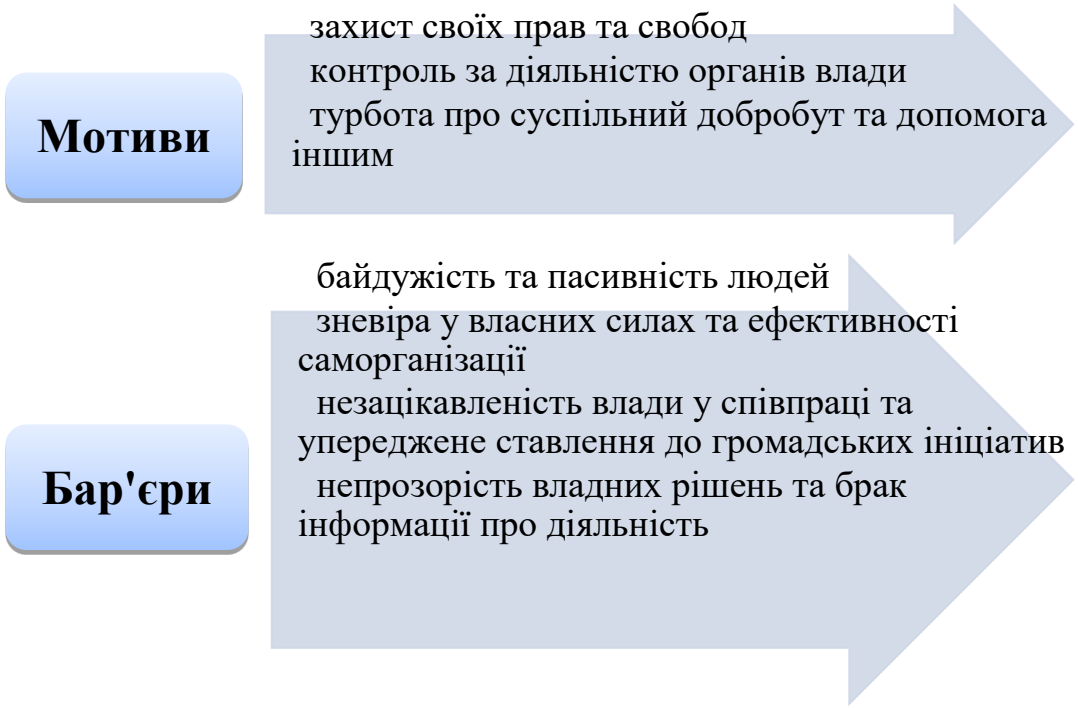
В той же час результати загальноукраїнського опитування, проведеного в межах Програми «Долучайся» взимку 2020 року, показало достатньо високий рівень недовіри у міжособистісному спілкуванні громадян - більше половини опитаних (54,2%) заявили, що у своїй діяльності намагаються бути дуже обережними і не довіряти нікому. Третина респондентів (32,8%) зазначила, що достатньо регулярно долучається до громадських заходів, але у діяльності громадських організацій приймає участь лише 16,9% опитаних [9].

Пріоритетним напрямком діяльності громадських організацій став контроль заходів влади та захист соціально вразливих груп населення у вигляді надання політико-правової допомоги, здійснення незалежних аналітичних досліджень та формулювання шляхів і технологій вирішення актуальних проблем. Найбільш ефективними засобами впливу громадських організацій на владу більшістю опитаних експертів було визначено розвиток сильних союзів (асоціацій, рухів) громадських організацій; продуктивну співпрацю із засобами масової інформації, світовою спільнотою та міжнародними організаціями; створення альтернативних аналітичних розвідок щодо аналізу політики та практичних рекомендацій.

Показовим є те, що абсолютна більшість (70%) експертів підкреслили особливу важливість партнерства у взаємодії державних органів та громадянських структур, і тільки 20% вважають, що громадські організації мають акцентуватися на конструктивній критиці дій влади [1]. Кризова ситуація, спричинена пандемією, створила також такі нові можливості для розвитку активності громадських активістів, як використання інформаційних технологій та дистанційних форм комунікації для вирішення проблем вразливих груп населення та боротьби з потужною хвилею фейкової інформації про сутність і динаміку захворювання, правил захисту та поведінки під час нього. Серед пріоритетних засобів комунікації українці виділили особисте або телефонне спілкування (21,2%); повідомлення через

онлайн-платформи (20,1%), роботу в громадських комітетах (17,2%) і подання офіційних інформаційних запитів до органів влади (16,8%) [9] .

Цікавим здобутком аналізу представлених досліджень стало також виявлення мотивів та бар’єрів активності людей у діяльності громадських організацій та реалізації ініціатив (див. малюнок).

Таким чином, результати досліджень підтверджують актуальність проблеми вдосконалення запроваджених та створення нових інституціональних засад перетворення громадянських структур на рівноправних суб’єктів публічної політики, запровадження ефективних механізмів та процедур залучення громадян до прийняття управлінських рішень.

Сучасний політичний розвиток потребує встановлення балансу між інституціоналізацією і громадянською участю в прийнятті та реалізації рішень щодо актуальних суспільних проблем. Оскільки протягом тривалого часу спостерігалася значна перевага владних інститутів у даній діяльності, виникла потреба у певній деінституціоналізації, що розуміється як активізація рівноправної комунікації усіх учасників політичних відносин, створення таких форм взаємодії, що забезпечують реальний вплив громадян

на інститут політичної влади та їх активну участь у суспільно-політичних процесах. Сутністю такої деінституціоналізації є підсилення комунікативних засад політичної діяльності через розширення функцій громадянських структур, змістовно та ресурсно обґрунтованого перерозподілу інституціональних повноважень між ними та владою. Встановлення таких збалансованих відносин буде сприяти руйнуванню сприйняття влади як відчуженого від народу, забюрократизованого та ворожого утворення. Натомість буде формуватися усвідомлення владних інститутів як однієї з форм самоорганізації суспільного життя, що відповідально виконує важливі і корисні соціально-політичні функції, спільно визначені під час діалогової комунікації. Саме це може стати вирішальним чинником якісної трансформації суспільства від патримоніального до сучасного.

Джерела:

1. Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність. URL: https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplinula-na-gromadsku-aktivnist

2. Громадський активізм та ставлення до реформ: суспільна думка в Україні. URL: https://dif.org.ua/article/gromadskiy-aktivizm-ta-stavlennya-do-reform-suspilna-dumka-v-ukraini_5

3. Інструменти та механізми вироблення й впровадження публічної політики в Україні. Наукова доповідь кафедри публічної політики та політичної аналітики НАДУ при Президентові України. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2713805-instrumenti-ta-mehanizmi-viroblenna-j-vprovadzenna-publicnoi-politiki-v-ukraini.html

4. Макух О. Деінституціоналізація політичної сфери в Україні: теорія та підтвердження практикою // Studia Politologica Ucraino-Polona. Щорічний журнал з політичних наук . 2014. № 4. С. 165-173.

5. Мізик О. М., Кисла К. М. Аналітичний звіт за результатами дослідження “Ефективні інструменти впливу громадськості на прийняття

рішень органами влади". URL: http://iaaukraine.org/wp-content/uploads/2017/10/Analitychnyjzvit-Efektyvni-instrumenty-vplyvu.pdf

6. Тенденції тіньової економіки в Україні у січні - березні 2020 року // Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування. URL: https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki

7. Фукуяма Ф. Спецпередмова українського видання праці «Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії» / пер. з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. Київ: Наш формат, 2019. 608 с. URL: https://biz.liga.net/hr/all/article/fukuyama-kak-ukraine-stat-daniey-i-prichem-tut-silnye-instituty

8. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М.: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

9. Українці залучені до громадської діяльності, але уникають активної участі. URL: https://dif.org.ua/article/ukraintsi-zalucheni-do-gromadskoi-diyalnosti-ale-unikayut-aktivnoi-uchasti

РОЗДІЛ 4. ДЕМОКРАТИЧНІ ВИБОРИ: ГОРИЗОНТАЛЬНИЙ ТА ВЕРТИКАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Вибори виступають провідним механізмом формування влади та реалізації суверенітету народу в демократичних країнах, найпоширенішою формою залучення громадян до політичного процесу. Якісні характеристики виборчого процесу особливо важливі для перехідних суспільств з невизначеною системою політичних відносин, коли кожний електоральний цикл суттєво впливає на стратегічні вектори розвитку країни, а політичні сили не мають спільної системи цінностей і тому націлені більше на конфронтацію, ніж на кооперацію та співпрацю. В Україні виборчій процес ускладнюється не лише трансформаційним станом суспільства, але й інформаційною війною, що розв'язана та активно ведеться Російською Федерацією. Однією з складових такої інформаційної війни є втручання у вибори у вигляді фінансування проросійських видань в Україні, дискредитації певних кандидатів, розповсюдження фейкових новин, пропаганди хаосу та безладу. В такій ситуації надзвичайно актуалізується проблема відповідального ставлення до політичних виборів та їх наслідків, розвитку культури критичного мислення та аналітичних підходів. Виконання цих завдань потребує співпраці держави та громадянського суспільства, експертного та наукового середовища.

З огляду на їх універсальний характер та широке використання, вибори часто опинялися в центрі наукового аналізу. Сутність та специфіка організації електорального процесу в контексті демократизації перехідного суспільства вивчалася в працях А.Лейпхарта, Н. Манро, М. Попеску, Р. Роуз, Дж.Сарторі, Г. Тока, Д. Фарелл та ін. Українські вчені почали досліджувати теорію виборчого процесу на досвіді переважно зарубіжних країн, починаючи з 90-х років XX сторіччя. Пізніше, з накопиченням досвіду електоральних циклів, виборча проблематика стала предметом дослідження як соціологів (О.Балакіревої, І.Бекешкіної, О.Вишняка, Б.Ідрісова,

Д.Локтіонової, К.Телегіної та ін.), так і політологів (С.Білоусова, А.Литвина, К.Черкашина, Г.Пилипенко). Окремі характеристики виборчих циклів містяться також в працях українських науковців, в яких висвітлено широкий спектр проблематики перебігу сучасних демократизаційних процесів (В. Бурдяк, Г.Зеленько, І. Кресіна, Л..Кочубей, М. Михальченко, М. В. Примуш, А.Романюк, Н. Ротар, Ю.Шведа та ін.) [15, с.280-287]. Більшість названих авторів присвятила свою увагу вивченню політико-правових, процедурних та технологічних параметрів виборчого процесу. В той же час, дослідження результатів політичних виборів, їх впливу на формування ефективної системи влади досі залишаються недостатньо розвиненими.

Виходячи з цього, мета даної роботи полягає в визначенні чинників, що впливають на свідомий якісний вибір під час електорального процесу в сучасному українському суспільстві.

Унікальність феномену політичних виборів полягає у тому, що вони поєднують пряму і представницьку форму демократії. З одного боку громадяни можуть безпосередньо формувати органи прийняття державних рішень, з іншого – обрані політики отримують право представляти інтереси певних соціальних груп. Й.Шумпетер зазначав, що демократія представляє собою, передусім, політичний метод, певну систему інституцій для прийняття рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців [22, с.294-295]. Саме забезпечення ефективного представництва є найважливішою функцією демократичних виборів, оскільки в авторитарних системах вибори перетворюються на засіб формальної легітимації влади та обмеження політичних прав громадян «вкиданням бюлетенів». Така ситуація складається, наприклад, в описаних Г.О'Доннеллом «делегативних демократіях», де перемога на виборах дає право президенту управляти країною на свій розсуд, без будь-яких обмежень, окрім існуючих владних відносин та строку каденції [12].

У даному контексті важливим видається аналіз демократичних ознак виборчого процесу та проблем реалізації їх на практиці. Критерії демократичності політичних виборів знаходилися в центрі уваги багатьох науковців. Р.Даль, наприклад, пропонував використовувати наступні: виборчі права розповсюджуються на все доросле населення, незалежно від статі, національності, раси, релігійних та інших переконань; голосування є вільним і таємним; регулярність проведення виборів відповідно до визначених конституцією та відповідним законодавством термінів; усі суспільні верстви мають можливість висувати своїх кандидатів; проведення достатнього передвиборчого періоду для ознайомлення виборців з програмами кандидатів, гарантований рівний доступ кандидатів до засобів масової інформації; незалежний об'єктивний контроль за підрахунком голосів; рівний доступ кандидатів до результатів виборів; очолювати владу повинен переможець виборчих змагань [5]. Г.О'Доннелл резюмував, що головною характеристикою політичних виборів в демократичних режимах є конкурентність, яка забезпечується тим, що вибір є вільним, рівним, інклюзивним та забезпечує реальні владні повноваження переможцям [24, с. 18-19]. В.Банс та Ш.Вольчик вважають, що демократичний характер виборів визначається наступними характеристиками:

1. Вибори слугують ключовим фактором демократичного прогресу.

2. Вибори визначаються громадянами в країнах, що не належать до Заходу, як визначальна ознака демократії.

3. Вибори мають умови, сприятливі для політичних протестів [29].

Український вчений Ю.Шведа сформулював демократичну сутність виборів як: «Рівне та загальне право всіх дорослих громадян брати участь у громадському виборі, необхідність базувати рішення на широкій громадській підтримці, а не в інтересах меншості, здатність обмірковувати складні альтернативи та вибирати серед них такі, при яких порівняно стабільні та тривалі коаліції політичних акторів стояли б за певними політичними напрямками» [21, с. 135].

Таким чином, характеристики виборів частіш за все включають рівність, конкурентність, прозорість, забезпечення прав усіх громадян на участь у формуванні влади. Саме ці акценти зберігаються і при політико-правовому закріпленні виборчого процесу. Законодавчі засади та принципи проведення виборів в Україні закріплені у статті 71 Конституції України, де зазначено: «Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування» [11], законах «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України» та «Про місцеві вибори».

Аналіз виборчої ситуації в Україні також свідчить про те, що на рівні законодавства та нормативних вимог більшість демократичних принципів виборчого процесу закріплена та з певними обмеженнями реалізується на практиці. За висновками правозахисної організації Fredom House показник демократичності виборчого процесу в Україні з 2009 залишається приблизно на одному рівні в межах від 4.0 до 3,5 (де найкращій показник 1, а найгірший 6) [24]. У звіті делегації ПАРЄ за результатами візиту до України у березні 2019 року було зазначено, що ситуація в країні є сприятливою для проведення демократичних виборів, Центральна виборча комісія діє професійно, законодавча база достатня для проведення демократичних виборів. Існують, безумовно і недоліки: беззмістовна передвиборча риторика багатьох кандидатів, відрив від реальних політичних програм, використання адміністративного ресурсу та підкупу виборців, що ускладнює свідомий раціональний вибір громадян. Разом з цим, було зроблено загальний висновок, що названі порушення мають несистемний, обмежений характер, і, за умови докладання зусиль української влади, виборчий процес відбудеться відповідно до вимог національного законодавства та європейських стандартів [8.

Більшість вищеназваних характеристик демократичних виборів відносяться до горизонтально-ціннісного відображення політики. Але

необхідно пам’ятати, що вибори - це не просто можливість для дискусій, вільного висловлювання думок та переваг, вони виступають механізмом формування влади, яка повинна ефективно управляти країною. І тут дуже доречно згадати тези Дж. Сарторі, який стверджував, що сама по собі демократичність політичного вибору ще не гарантує його ефективності. Вчений наголошує на існуванні суттєвого розриву між «горизонтальним» (рівність) та «вертикальним» (ефективність) вимірами демократії. Основні ідеали демократії апелюють до її прямих форм, а представництво залишається ціннісно недостатньо обґрунтованим, що виявляється навіть у формулюваннях. З самого початку поняття «вибори», «обрання» означали оціночне просіювання кандидатів, якісний відбір. В сучасному ж суспільстві, зауважує Дж. Сарторі, сенс «виборів» невиправдано спрощується і зводиться до простого акту голосування, якісні характеристики пошукувачів посад залишаються на другому плані. Така ситуація приводить до падіння ефективності демократичної влади, оскільки система цінностей вертикальної демократії пов’язана з цінностями політичного вибору. Таким чином, в демократичній політиці, як і в інших галузях суспільної діяльності, повинен відбуватися відбір кандидатів на підставі професійних якостей та об’єктивних здобутків [27].

Подібну думку можна зустріти і в Р.Даля, який вважав, що для життєздатності демократичної політичної моделі потрібен певний рівень політичної компетентності громадян. Формування такої компетентності в демократичних країнах забезпечується необхідним рівнем знань громадян за рахунок відкритої, надійної та дешевої інформації через ЗМІ. Змагаючись за голоси виборців, кандидати мають забезпечувати громадян інформацією, на підставі якої можна зробити свідомий вибір про програми та цілі партій, здобутки, професійні та моральні якості кандидатів [6].

На основі аналізу праць сучасних дослідників С.Дальберг виділяє складові моделі демократичних виборів, які характеризують як діяльність партій, так і виборців:

1. Повинні бути принаймні дві конкуруючі сторони з різними програмами.

2. Політичні партії повинні бути внутрішньо згуртованими та дисциплінованими, щоб мати можливість реалізувати свою політику після виборів.

3. Від виборців очікується, що вони будуть голосувати раціонально, тобто голосувати за ту партію, програма якої найближча до власних уподобань виборця.

4. Виборці повинні мати сформовані політичні переваги, усвідомлювати основні відмінності між позиціями різних електоральних учасників, їхнє сприйняття політичних позицій має бути адекватним та точним [28, с. 168].

Важливим аспектом, що обумовлює якісні характеристики політичного вибору є динаміка електоральних преференцій від виборів до виборів, який називають індексом електоральної волатильності [25], а в працях деяких українських дослідників - індексом електоральної мінливості або електоральної неусталеності [2, с. 85]. Високий рівень мінливості електоральних переваг щодо певних політичних сил свідчить про відчуження між виборцями та кандидатами, що приводить до неефективності представництва та загальної зневіри ефективності демократичної влади. Стрімке зростання електоральної невизначеності та тлі зниження традиційних ціннісних зв'язків між політичними партіями та виборцями констатується в багатьох дослідженнях. Визначається збільшення ролі у електоральній поведінці короткочасних чинників когнітивного та евристичного характеру, зокрема «політичної досвіченості» (political sophistication), яка тлумачиться як накопичення необхідних знань в конкретній сфері діяльності [23].

Названі тенденції значною мірою виявляються в українському суспільстві, де рівень електоральної мінливості значно перевищує порогові значення. Як визначає А.Романюк, аналіз електоральної волатильності на національному рівні під час парламентських виборів 2012/2014 та 2014/2019,

свідчить проте, що нестабільність електоральних уподобань повязана з розчаруванням виборців у діяльності політичних партій, які в результаті прийшли до влади на попередніх виборах, та розбіжностями у геополітичних і ціннісних орієнтаціях виборців у різних регіонах України. Окремо впливає також психологічне ставлення до швидкого успіху нових партій, що стимулює формування нових партійних проектів переважно популістської орієнтації [26, с.15].

На нашу думку, умовами якісного відбору кандидатів виступають як професійні компетентності політиків, що полягають у здатності ефективно управляти країною, так і компетентності громадян, які докладають зусиль для здійснення усвідомленого вибору на підставі аналізу досвіду та інформації. Відповідно, окрім горизонтальних умов проведення виборів, які зосереджені на забезпеченні рівного, справедливого волевиявлення, надзвичайно важливими є вертикальні, пов'язані з ефективністю створюваних політичних інститутів. Тобто вибори повинні не лише відповідати демократичним нормам, але й приносити реальну користь суспільству. Як слушно зазначає Т.І. Кіс, ефективні вибори мають сприяти створенню працездатного уряду; забезпечувати справедливе представництво; поважати права меншин; створювати систему відповідальності політиків перед громадянами [10, с.28].

Таким чином, проблема полягає у створенні системи можливостей та умов для реалізації громадянами усвідомленого вибору під час електорального процесу. Звернемося до аналізу показників, що сприяють здійсненню раціональної оцінки кандидатів під час виборів. Універсальним критерієм тут може слугувати довіра громадян, оскільки вона ґрунтується на оцінці основного результату діяльності – соціально-політичної ситуації в країні. Нажаль цей показник для українських політиків є відверто провальним. Соціологічні дослідження, що регулярно проводяться в Україні, свідчать про виявлення недовіри до політиків значно частіше, ніж довіри. Так, Д. Разумкову довіряють 38% опитаних, однак не довіряють — 48%,

В.Зеленському відповідно 31% і 63%, В. Кличку - 29% і 62%. Найчастіше респонденти висловлюють недовіру В. Медведчуку (78%, тоді як довіряють йому 13%), В. Рабіновичу (відповідно 76,5% і 14%), М. Саакашвілі (відповідно 74% і 15%), П.Порошенку (відповідно 73% і 22%), Д. Шмигалю (відповідно 72% і 16%), А. Авакову (відповідно 72% і 19%), Ю.Тимошенко (відповідно 72% і 20,5%), Ю. Бойку (відповідно 71,5% і 21,5%) [13].

Які ж мотиви є головними при здійсненні українцями політичного вибору? У загальному вимірі переважають тут особисті якості кандидата (57%), результати попередньої діяльності (43%) та положення програм (40%). На вибір же конкретної особи найбільше впливають два чинники: привабливість особистості та близькість ідей і пропозицій – по 36% [7]. Тобто громадяни частіше керуються суб'єктивними мотивами, а об'єктивний показник – здобутки попередньої діяльності – відступає на другий план. Найпоширенішими джерелами інформації про політиків та їх програми залишаються засоби масової інформації, Інтернет та особисті контакти. За результатами досліджень на першому місці тут центральні телеканали - їх відзначили 78,6% респондентів, на другому – Інтернен-сайти новин (35%), на третьому – інформація приватних джерел (родичі, друзі, колеги, тощо) (11%). Далі ідуть соціальні мережі (9,3%), місцеві телеканали (9%), центральні друковані видання (6,2%), радіо (3,1%) [18].

Для якісної оцінки кандидатів виборці мають аналізувати програми, робити висновки щодо відповідності обіцянок та реальної діяльності. С.Дальберг, аналізуючи якість представництва, що забезпечується в результаті виборів, підкреслює важливість точного уявлення виборців про політичні позиції партій. Без такого уявлення, на думку науковця, відповідальний політичний вибір перетвориться на «випадковий шум» [28, с.162].

Вивчення досвіду попередніх виборчих кампаній в Україні свідчить про домінування однієї і тієї ж тематики для абсолютної більшості політичних сил: боротьба з корупцією, олігархами, підтримка малого та середнього

бізнесу, євроінтеграція, зняття депутатської недоторканості, соціальні обіцянки. Разом з тим, громадян сьогодні найбільше цікавлять наступні проблеми: встановлення миру на Донбасі та повернення окупованих територій (44%); програма розвитку країни (41%); зростання рівня життя (35%); боротьба з корупцією (33%) [7].

На думку очільника Комітету виборців України Олексія Кошеля, «в українській політиці є величезна проблема – брак якісних виборчих програм. Від місцевих виборів до загальнонаціональних. Партії ідуть до влади фактично з порожніми руками, з набором гасел, які дуже складно втілити у вигляді конкретних законодавчих кроків» [4]. За даними Комітету виборців України програми кандидатів на президентських виборах 2019 року часто були беззмістовними та популістськими: 50% складають питання, які прямо не стосуються компетенції президента, 20% - загальні гасла та фрагменти з автобіографій. Актуальні для суспільства теми взагалі не привертають особливої уваги кандидатів – лише 19 кандидатів з 44 виступають за розвиток євроінтеграції, майже половина уникає говорити про НАТО або дає євроатлантичній інтеграції негативну оцінку [16].

Одним з критеріїв оцінки політика є його промови, їх ціннісне навантаження, співвідношення правди та брехні. Даний аспект діяльності політичних лідерів України, більшість з яких мала президентські амбіції, був проаналізований в межах проекту громадської організації VoxUkraine. Було досліджено 1952 вислови політичних діячів з приводу найважливіших для суспільства питань: економічний розвиток, зміцнення армії, антикорупційні дії, реформування медицини, освіти, пенсійного забезпечення та інше. За загальним висновком понад 50% вивчених висловлювань виявилися неправдою або мали відверто маніпулятивних характер, а лідерами такого своєрідного антирейтингу брехунів у 2018 році стали Ю.Тимошенко, В.Рабінович та О.Ляшко [1].

Широке використання маніпулювання та викривлення інформації притаманне нажаль багатьом українським політикам. В наступній таблиці

можна побачити більш докладне структурування висловлювань українських політичних діячів.

Таблиця. **Структура висловлювань українських політичних діячів**

Політик	Правда %	Неправда %	Маніпулювання %	Перебільшення %
Ю.Тимошенко	32	33	27	8
В.Рабінович	32	40	24	4
О.Ляшко	41	31	17	11
Ю.Бойко	45	24	19	12
П.Порошенко	56	17	15	12
О.Тягнибок	66	17	7	10
А.Гриценко	68	15	8	9
В.Гройсман	69	10	13	8
А.Садовий	73	12	2	13

*Таблиця створена автором за даними VoxUkraine та фактчекінгового проекту VoxCheck [1].

Цікавим та інформативним для здійснення свідомого політичного вибору виступає аналіз здобутків та прорахунків, правди і брехні в діяльності та висловлюваннях курівників держави. Так, аналізуючи діяльність Володимира Зеленського за два перші роки перебування на посаді Президента України, експерти визначили такі його перемоги, як припинення роботи трьох проросійських телеканалів, накладення санкцій на депутатів

Медведчука та Козака через фінансування тероризму, та висунення проти них звинувачень у державній зраді. Реальним здобутком може вважатися також розгортання системної боротьби з дезінформацією, що виявилося у створення при РНБО та Міністерстві культури Центрів протидії дезінформації. Моніторинг висловлювань Володимира Зеленського під час його президентства показав, що правду він говорив у 37,2% зафіксованих фактологічних цитат, 15,1% із перевірених висловлювань — це перебільшення, а 17,4% — маніпуляції, у 18,6% випадків – неправда [17].

Такі проекти громадських організацій виступають дієвим засобом аналізу та запам'ятовування обіцянок політиків, а відповідно і контролю за їх діяльністю. Володіння обґрунтованою інформацією ускладнює маніпулювання та створює сприятливі умови для раціональної оцінки кандидатів під час виборів.

Аналітичний підхід до вивчення передвиборчих заяв політиків дозволяє виявити суперечливі та волюнтаристські положення. Такими, наприклад, були заяви О.Ляшка на президентських виборах 2014 року «Я поверну Україні Крим!», або заява Ю.Тимошенко про прагнення після перемоги на виборах 2019 року прийняти Нову Конституцію шляхом всеукраїнського референдуму, оскільки її партія буде мати мінімальну підтримку в парламенті: «…у парламенті, якщо ми переможемо, там 20 людей всього буде, 20 депутатів. І тому наше завдання – не одразу перетасовувати кадри, наше завдання – негайно прийняти нову Конституцію через всеукраїнський референдум…» [3]. Слід замислитися, а чи варто довіряти країну людині, яка ставиться до Основного Закону держави як до простого засобу підсилення власних владних ресурсів та здійснення потрібних кадрових призначень?!

Наскільки відповідально політики ставляться до своїх професійних обов'язків та програмних вимог свідчить також і їх голосування на засіданнях Верховної Ради. Для аналізу цього питання можна знов звернутися до результатів цікавого дослідження VoxUkrain, яка з листопада 2017 року проводить моніторинг праці депутатів парламенту за допомогою

Індексу підтримки реформ, що демонструє внесок парламентарів до прийняття реформаторських законів. Загальний висновок полягає у тому, що найбільшу ефективність роботи показали «молоді» депутати, які нещодавно ввійшли до Верховної ради.

Якщо ж вивчити ефективність 16-ти парламентарів з президентськими амбіціями, то під час 9-ти сесій вони були присутні на 2/3 засідань та приймали участь лише у 29% голосувань (для порівняння в середньому для усіх депутатів за цей період: присутність 84%, а голосування 50%). Найвища розбіжність між присутністю в сесійній залі та безпосередньо голосуванням виявилася у Юрія Бойка, який відвідав 95% засідань, а можливість голосувати використав лише на 4%. Тобто законодавча активність претендентів на найвищу посаду в країні виявилася значно нижчою за середні показники [20].

Якість голосування під час сесійних засідань у Верховній Раді може також допомогти громадянам з'ясувати рівень відповідальності політиків за передвиборчі обіцянки. Так, наприклад, за даними моніторингу громадської організації «Слово і діло» особливо безвідповідально до виконання своїх програм ставляться депутати, що обрані за мажоритарною системою. Вони здебільшого використовують свої обіцянки як засіб «входу» до парламенту і не спрямовують свої зусилля на їх виконання. Щодо партійних фракцій, то більш відповідальними у виконанні своїх програм стали «Народний Фронт» та Блок Петра Порошенка. Фракція «Народного фронту» повністю або частково виконала 9 передвиборчих обіцянок з 13, фракція Блоку Петра Порошенка реалізувала чотири зі семи положень передвиборчої програми. Найбільше популізму було виявлено в програмах Радикальної партії Олега Ляшка та Опозиційного блоку, обіцянки яких часто навіть не відносяться до компетенції депутатів. Можна погодитися з політичним аналітиком В.Гладких, який зазначає: «Доки виборці не почнуть вимагати від депутатів виконання обіцянок, ситуація не зміниться. Ці обіцянки розглядатимуться

політиками лише як інструмент передвиборчої боротьби», - сказав Гладких [19].

Дисбаланс між горизонтальними та вертикальними вимірами політичних виборів, ігнорування якісних чинників відбору кандидатів на посади політичного управління приводить до розвитку популізму та руйнування демократичної системи. Застосовуючи необґрунтовані, безвідповідальні обіцянки як форму електоральної мобілізації та засобу отримання владних повноважень, популісти формують загальне розчарування громадян у демократії, її ефективності для розвитку суспільства та вирішення актуальних проблем. Таким чином підсилюються авторитарна ностальгія за «сильною рукою» та патерналістські очікування людей.

До того ж популісти часто руйнують політико-правові засади демократичного виборчого процесу, намагаючись пристосувати закони до власних завдань, використати їх як виборчу технологію та засіб забезпечення перемоги. Дослідження, проведене виданням The Atlantic, свідчить, що 50% популістів, прийшовши до влади, переписали або змінили конституцію своєї країни, часто з метою скасування обмежень президентського терміну та зменшення стримувань й противаг виконавчої влади. Було з'ясовано також, що урядування популістів в середньому приводить до зниження свободи преси на 7%, громадянських свобод - на 8%, та політичних прав - на 13% [30].

Дуже слушну думку в аспекті якості відбору української політичної еліти висловлює Г.Зеленько, яка зауважує, що застосування «специфічного механізму кооптації кадрів у владу, коли критерієм ефективності була особиста відданість, готовність грати за правилами, нав'язаними клановo-олігархічною системою» приводить до «істотних обмежень інструментальних можливостей демократії…утвердження політичного абсентеїзму» [9, с.111].

Така ситуація об'єктивно знижає можливості для здійснення якісного раціонального вибору, формує так зване протестне голосування, коли людина

віддає свій голос не «за», а «проти», точно уявляючи, кого вона не хоче бачити, а позитивна альтернатива обирається часто стихійно та несвідомо. Відповідно за свій реальний електоральний капітал виборець отримує невідомий політичний продукт, змістовні та професійно-компетентнісні характеристики якого з'ясуються лише згодом.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки;

1. Рівність та конкурентність політичних виборів повинна не лише демонструвати демократичну приналежність країни, а слугувати створенню ефективної системи влади, що здатна забезпечити виконання функцій, адекватних до вимог сучасного суспільно-політичного розвитку. Для цього важливим є здійснення відповідального раціонального вибору на підставі аналізу об'єктивних якостей та здобутків кандидатів, що не зводиться до формального акту голосування.

2. Забезпечення якісного характеру політичного вибору залежить від активності та свідомості громадянського суспільства, яке не лише формує представників нової політичної еліти, але й виступає активним організатором інформаційно-просвітницького середовища, що сприяє отриманню громадянами спеціальної інформації щодо практичної діяльності політиків, їх відповідальності за виконання програмних зобов'язань. Позитивну роль тут демонструють інформаційні проекти громадських організацій, які стають реальним інструментом боротьби з маніпулюванням та популізмом.

3. Забезпечення балансу між горизонтальними та вертикальними аспектами виборів залежить також від відповідальності ЗМІ за інформаційні потоки у передвиборчій період, зниження рівня заангажовано матеріалів та прив'язки до конкретних політиків.

4. Ігнорування якісних складових політичного вибору об'єктивно приводить до зниження дієздатності обраної влади та розвитку популізму, який, мобілізуючи населення завдяки необґрунтованим обіцянкам, руйнує демократичні засади суспільного життя, формує зневіру, апатію та патерналізм.

Джерела:

1. Антологія брехні. VoxUkraine. URL:
https://voxukraine.org/uk/voxukraine-zapustila-onlajn-bazu-nepravda-org-de-vikladeni-1952-perevireni-tverdzhennya-politikiv/

2. Балашова О.В. Електоральна волатильність як характеристика партійної системи України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Історія. Філософія. Політологія. 2020 № 19. С. 84-88.

3. Баркар Д. Вчинки кандидатів у президенти: Порошенко, Тимошенко, Зеленський та інші / Радіо Свобода. 9 березня 2019. URL:
https://www.radiosvoboda.org/a/vybory-kandydaty-ohliad-tyzhnia/29811275.html

4. Вибори та гасла: як політики грають обіцянками та які найчастіше не виконують. URL:
https://24tv.ua/vibori_i_gasla_yak_politiki_grayut_obitsyankami_i_yaki_naychastishe_ne_vikonuyut_n1065671

5. Даль Р. Демократия и ее критики / Пер. с англ. Под ред. М.В.Ильина. М.:РОССПЭН, 2003. 576 с . URL:
http://igf.chuvsu.ru/bibl/dal-r.-demokratiya-i-ee-kritiki-universitetskaya-biblioteka.-2003.pdf

6. Даль Р.А. Проблемы гражданской компетентности. URL:
http://www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php

7. За півроку до виборів. URL:
https://dif.org.ua/article/za-pivroku-do-viboriv-reytingi-kandidativ-i-partiy-motivatsii-viboru-ochikuvannya-gromadyan

8. «Загальне середовище в Україні має передбачати проведення демократичних виборів», - говорить передвиборна делегація ПАРЄ**.** URL:
http://www.assembly.coe.int/nw/xml/News/News-View-EN.asp?newsid=7399&lang=2&cat=31

9. Зеленько Г. Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні і наслідки їх дефіциту для країни / Studia Politologica Ucraino-Polona. Випуск 8. – Житомир-Київ-Краків : Вид. Євенок О. О., 2018. с. 108-118.

10. Кіс Т.І. Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Нова політика. 1996. №2-4. С. 22-33.

11. Конституція України. Київ. ЦНЛ, 2019, 60с, ст.71

12. О'Доннелл Г. Делегативная демократия. URL:
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/donn_del.php

13. Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян (березень 2021р.). Дослідження Центру імені Олександра Разумкова. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriientatsii-gromadian-berezen-2021r

14. Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян (березень 2021р.). Дослідження Центру імені Олександра Разумкова. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriientatsii-gromadian-berezen-2021r

15. Політична наука в Україні. 1991-2016: у 2 т. Т.2. К.: Парламентське видавництво, 2016. 688с.

16. Росія кинула сотні мільйонів доларів, щоб зірвати вибори в Україні (огляд преси) / Радіо Свобода. 15 березня 2019. URL:
https://www.radiosvoboda.org/a/29822036.html

17. Сліпченко С., Степанюк В., Дудка Е. Другий рік Зеленського. Аналіз брехні, обіцянок і риторики президента від VoxCheck. URL: https://voxukraine.org/drugyj-rik-zelenskogo-analiz-brehni-obitsyanok-i-rytoryky-prezydenta-vid-voxcheck/#_ftnref2

18. Суспільно-політичні настрої населення України: січень-лютий 2019 року . URL:

http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=823&page=1

19. «Хвороба популізму»: активісти перевірили, як депутати виконують обіцянки. URL:

https://www.dw.com/uk/%D1%85%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1

20. Хто з кандидатів у президенти найкраще голосував за реформи протягом дев'ятої сесії Верховної Ради? URL:

https://voxukraine.org/uk/hto-z-kandidativ-u-prezidenti-najkrashhe-golosuvav-za-reformi-protyagom-dev-yati-sesij-verhovnoyi-radi/

21. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.

22. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. Пер. з англ.. В.Ружицького та П.Таращука. К.: Основи, 1995. 528 с.

23. Fiske, Susan T., Richard R. Lau and Richard A. Smith "On the Varieties and Utilities of Political Expertise", Social Cognition, 1990, 8(1), pp. 31–48.

24. Freedom in the World 2018/ . Fredom Hause . URL:

https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/ukraine-translation

24. O'Donnell, G. Democratic theory and comparative politics. University of Notre Dame Kellogg Institute for International Studies. 1999. 73 p.

25. Pedersen, M. The dynamics of european party systems: changing patterns of electoral volatility. Eur. J. Polit. Res. 1979, 7 (1), 1–26.

26. Romanyuk A. Features of electoral volatility at the regional level in Ukraine according to the results of the parliamentary elections of 2012/2014 and 2014/2019. Studium Europy Środkowej i Wschodniej – Półrocznik Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie NR 13 CZERWIEC 2020. C. 6-15.

27. Sartori G The Theory of Democracy Revised. Chatham House Publishers, Inc., Chatham House, N J., 1987. Part One The Contemporary Debate. XIV, 253 p.; Part Two. The Classical Issues. 542 p.

28. Stefan Dahlberg. Voters' Perceptions of Party Politics - A Multilevel Approach. Department of Political Science University of Gothenburg, Sweden, 2009. 231 p.

29. Valerie J. Bunce, Sharon L. Wolchik. Defeating Dictators: Electoral Change and Stability in Competitive Authoritarian Regimes World Politics, Volume 62, Number 1, January 2010, pp. 43-86.

30. What Populists Do to Democracies / The Atlantic. DEC. 26. 2018. URL: https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2018/12/hard-data-populism-bolsonaro-trump/578878/

РОЗДІЛ 5. ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОЇ ПАРАДИГМИ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Сучасний етап суспільного розвитку з притаманними йому процесами і викликами все більше актуалізує проблему формування системи політичних цінностей, демократичної політичної культури. У цьому контексті потребує аналізу змістовне наповнення понять «цінність» і «політичні цінності»; дослідження ціннісної природи суспільства в період його трансформації та розвитку демократії. Дослідження окресленої проблеми варто почати з осмислення ціннісного виміру демократії. Прихильники такого підходу приділяють головну увагу установкам суспільства щодо розуміння та дотримання принципів демократії. У межах ціннісного підходу демократію розглядають як політичну конструкцію, яка має втілити у реальне життя суспільства ідеали і принципи, які розкривають її соціальний зміст і призначення.

Осмислення проблеми політико-культурних детермінант транзитного

суспільства використовує низку підходів і методів наукового дослідження. Серед них окремої уваги заслуговує синергетичний метод (грец. *sinergetikos* — спільний, узгоджено діючий), який виявляє складний і комплексний характер суспільно-політичного розвитку. До переваг цього методу у контексті вивчення окресленого питання можна віднести глибинне розуміння єдності і різноманітності процесів і явищ, осмислення загальних механізмів виникнення і розвитку нового на основі процесу самоорганізації, виявлення протилежних, але взаємопов'язаних тенденцій у розвитку суспільства, які переходять одна в одну, проявляючи свій динамічний характер.

Оцінюючи значення синергетичного методу, В. Горбатенко зазначав, що «синергетика передбачає фундаментальний перегляд ролі науки і зорієнтована на адекватне і глибинне розуміння складних соціальних явищ, що відбуваються на планеті, починаючи з другої половини XX ст., а також на забезпечення передумов виживання конкретного суспільства через пізнання можливостей його вдосконалення» [3, с. 27].

Ефективність використання синергетичного підходу науковці вбачають у його потенціалі розкрити: складну основу системи або процесу, чинники, що їх визначають; стратегію розвитку з виокремленням можливих рівнів, напрямів і шляхів розвитку; можливість самоорганізації, чинників і напрямів цього процесу; мету або очікуваний результату (зокрема потреб у змінах в системі); визначити «точку біфуркації» системи [17].

Відповідно до вказаного вище науковий інтерес викликає аналіз політико-культурних детермінант в умовах стабільних і нестабільних демократій, варанти їх комбінацій та розвитку; визначення очікуваного результату їхньої сформованості у суспільстві; осмислення тенденцій ціннісних змін за умов суспільного урізноманітнення та цілісності; визначити основні чинники, що впливають на формування, становлення, розвиток ціннісної основи демократичного розвитку.

Особливого значення набуває реалізація принципу політичного плюралізму за умов суспільної трансформації, адже його природа є

«подвійною»: сприяння різноманітності думок, поглядів, позицій і водночас підтримання цілісності суспільства. Зрозуміло, що кожна з цих частин є однаково необхідною для саморозвитку суспільства. Погоджуємося із фахівцями, що це впливає і на управлінську мету: яку з його частин можливо й необхідно за конкретних умов розвитку суспільства інтенсифікувати й які наслідки треба врахувати для збереження єдності, цілісності і стабільності суспільства [3, с. 27] .

Розглядаючи сутність демократичного розвитку, можна звернутися до праці І. Канта «Прагматична антропологія» (1798 р.), де філософ розкриває природу плюралізму як способу мислення, вияв здатності людини мислити і діяти як наділеної свободою розумної істоти, яка «себе вважає не всеохоплюючим і довершеним особливим світом», а лише одним із членів суспільства. Філософ виокремив найсуттєвішу ознаку плюралізму, яка відрізняє його від кількісної множинності (плюральності), а саме: прагнення окремих одиниць (елементів) множинності як до інтеграції і єдності, так і до збереження своєї автономності.

Політико-культурний вимір демократії розкриває можливість людини бути свободною (в думках, поведінці, завжди мати вибір) і водночас готовність і здатність до добровільного та відповідального самообмеження її свободи через спроможність до діалогу, комунікації та єдності з іншими і загалом зі суспільством. На наш погляд, слід детальніше проаналізувати ціннісну природу демократичного розвитку, а також пріоритетність цінностей у суспільстві, від чого залежатиме ступінь та вектор розвитку демократії.

Цінність як один із елементів культури є сутністю і водночас умовою повноцінного буття об’єкта; має соціальний зміст, який приписують їй людина і суспільство. Поняття «цінність» було запроваджене до наукового обігу в середині XIX ст. (Р. Лотце, Г. Коген та ін.). Згодом на основі всебічного детального опрацювання цього поняття сформувалася галузь філософського знання – теорія цінностей, або аксіологія (грец. *axios* –

цінність). На думку Ю. Шайгородського: «Теорія цінностей розкриває узагальнену низку "мережі" проблем, спільних для таких наук як етика, естетика, психологія, політологія, антропологія, соціологія, етнологія. Спеціалізація усе більше й більше розділяє ці науки, ізолюючи одну від іншої, а аксіологія (грец. axios – цінність і logos – вчення) діє у зворотному напрямі, окреслюючи проблеми, загальні для них» [14].

Вітчизняний дослідник В. Малахов у поясненні природи цінностей вказує на два підходи, що сформувалися в сучасній науці: аксіологічний (ціннісний) і пізнавальний (когнітивний). Перший пояснює те, яке значення речі можуть мати для людини, для суспільства з погляду потреб та інтересів (у результаті ми і встановлюємо цінність цих речей); другий пояснює сутність речей самих по собі, якими вони є [8, с. **112-114**].

У межах пізнавального підходу відтворена інтерпретація поняття цінностей через призму філософської, психологічної, соціологічної, антропологічної наук. Сучасна соціологічна наука розглядає систему цінностей як систему пріоритетів, яка визначає «як універсальну, пролонговану, консистентну структуру пріоритетів, що визначає бажаний життєвий проєкт і систему орієнтацій індивіда… Цінності операціоналізуються, утворюючи систему настанов» [5].

Психологія визначає цінності як певні смисложиттєві орієнтири, які є результатом осягнення людиною соціальної реальності і спрямовують її існування в цій реальності (індивідуально-психічні переживання людини). Сучасна психологія досить широко розробляє питання «цінності». Доречно згадати в цьому контексті В. Франкла, який стверджував, що пошук людиною сенсу життя – це вроджена мотиваційна тенденція, яка спонукає до пошуку відповідних цінностей. Аналіз системи цінностей, притаманних окремим особам та групам, здійснив американський політичний психолог К. Волтер. Соціальну теорію цінностей вивчали Ф. Знанецький, К. Клакхон, У. Томас.

Ще й досі актуальною залишається характеристика стану дослідження поняття «цінність», надана М. Лосським, який вказує на те, що одні виводять ціннісний аспект світу з індивідуально-психічних переживань, інші – з непсихічних факторів; одні вважають цінності суб'єктивними, інші – об'єктивними; одні стверджують відносність усіх цінностей, інші наполягають на існуванні також абсолютних цінностей; одні говорять, що цінність є ставленням, інші – що цінність є якістю; одні вважають цінності ідеальними, інші реальними, треті – не ідеальними, але й не реальними [10].

Класичним визначенням поняття цінностей вважають запропоноване К. Клакхоном, зокрема розуміння їх як афективних або когнітивних символів, що формалізують поняття і уявлення про бажане і в свою чергу, впливають на форми, засоби та цілі дій. Він визначав соціальні цінності як «стійкі в часі, узагальнені абстрактні стандарти, які визначають, що є правильним і що повинно бути властиво людям того чи того суспільства» [16].

Згідно з його поглядами, функціональна роль цінностей пов'язана з самим фактом життя людини в суспільстві. На питання «Чому існують цінності?» він відповідає, що без них життя суспільства було б неможливим; функціонування соціальної системи не могло б зберігати спрямованість на досягнення групових цілей; індивіди не могли б отримати від інших те, що їм потрібно в плані особистих і емоційних відносин; вони б також не відчували в собі необхідну міру порядку і спільності цілей [16] .

Нині, крім ціннісного і когнітивного (соціологічного), формується новий підхід щодо пояснення природи цінностей – культурологічний. Згідно з ним, існує велика кількість культур, кожна з яких має свою ціннісну систему, зумовлену історично.

Існує велика кількість визначень поняття «цінності», які відрізняються одне від одного. Водночас кожне з них фіксує загальні ознаки його змісту. У сутності цінностей варто виокремити принаймні два аспекти: 1) зв'язок з індивідом як суб'єктом оцінювання; 2) санкціонування цінності суспільством

або групою (при виконанні цієї умови цінності перетворюються на ідеали та нормативну базу).

Під цінністю розуміють прихильність індивідів до певних цілей, спрямованих на задоволення інтересів, які стосуються мотивацій та мають важливість (значення) у повсякденному житті; міцну віру в те, що певний спосіб поведінки і/або мета існування в соціальному і особистому плані є більш вагомими, ніж інші (М. Рокіч); колективні переваги, які виникають у певному інституціональному контексті і беруть участь у його регулюванні; те, що люди оцінюють, цінують, бажають мати, рекомендують і навіть пропонують як ідеал; те, що має для них моральну, естетичну та пізнавальну значущість [13, с. 12]. Отже, суттєвою ознакою цінності є важливість, значущість для соціального суб'єкта речі, предмета, явища чи їх окремих властивостей, сторін, якостей, які стають об'єктом поваги, бажань, переваг. Серед інших ознак цінності можна назвати такі:

— цінності формуються в межах соціальної спільноти і є єдиними для її членів, постаючи як процес і результат соціалізації суб'єкта;

— цінності, які існують у різних суспільствах, можуть передаватися і в цьому розумінні збігатися; водночас вони можуть розходитися і вступати у конфлікти; одна й та сама цінність може бути головною для одних і другорядною для інших суспільств;

— певний набір чи ієрархія цінностей є основою переконань, принципів і норм, які регулюють поведінку соціального суб'єкта;

— цінності пов'язані з традиціями, культурою, історією, що загалом формує їх консервативний характер, водночас цінності можуть змінюватися з плином часу і зміною соціального (соцієтального) контексту; ця трансформація може відбуватися протягом тривалого історичного періоду.

У науці існують різні класифікації цінностей. Часто цінності поділяють

на дві великі групи: «матеріальні» і вищі, або духовні, цінності. Також є розподіл на інструментальні, або зовнішні, цінності (ті, що є засобом для утвердження інших цінностей) і самодостатні, або внутрішні, цінності. Духовні цінності — переважно внутрішні, самодостатні. Інструментальні (зовнішні) цінності є засобами для утвердження інших цінностей. Самодостатні цінності володіють більшою мірою ознаками об'єктивних цінностей: їхнє буття як цінностей не залежить від того, цінують їх чи ні. Однак у разі відмови від них суспільство деградує. За змістом духовні цінності поділяють на релігійні, моральні, естетичні, політичні, правові та ін. Відповідно говорять про моральний, політичний та правовий нігілізм [Цит. за: 4, с. 180].

Існує також поділ цінностей на індивідуальні, колективні (партикулярні) та універсальні. Універсальні, або вселюдські, цінності – це ті, що прийняті (чи мають перспективу бути прийнятими) різними народами, культурами, націями, цивілізаціями (наприклад, права людини). Цінності партикулярні – це цінності певного суспільства, самобутньої культури, нації, цивілізації. Зрозуміло, що універсальні цінності існують як включені в контекст кожної із культур, націй чи цивілізацій [4, с. 180]. Відповідно до цього поділу цінностей у політичному плюралізмі можна спостерігати ознаки всіх зазначених груп: певні ознаки як універсальної цінності в даному тлумаченні можна простежити у сприйнятті політичного плюралізму демократичними країнами; ознаки як партикулярної цінності прослідковуються у тому, що окрема країна з усталеною демократією або та країна, яка переживає процес її становлення, визнає політичний плюралізм як одну із засадничих цінностей демократичного суспільства.

Виокремлюють також головні (основні, центральні) і другорядні (периферійні, маргінальні), глобальні і локальні, соцієтальні (загально соціальні) і цінності, пов'язані з певною сферою суспільного життя (релігійні, політичні, економічні, правові тощо), взаємопов'язані (демократія і свобода) та цінності, що заперечують одна одну (західництво і євразійство).

Велику увагу приділяють класифікації цінностей на цінності-цілі (кінцеві, термінальні) і цінності-засоби (інструментальні цінності). Інструментальні цінності активізуються як модуси поведінки і дії соціального суб'єкта, на відміну від термінальних, що активізуються при оцінюванні і виборі як цілей діяльності, так і припустимих способів їх осягнення. Термінальні цінності відображають базові чи вищі переваги людей.

За об'єктами виділяють такі групи цінностей: соціально-політичні, економічні, моральні тощо. За суб'єктом – цінності суспільства, соціальної групи, колективу, індивіда. За В. Тугаріновим, цінності поділяють на матеріальні, соціально-політичні та духовні.

Ще однією основою типологізації цінностей може слугувати їх співвіднесеність з відповідними потребами індивіда: вітальними (потребами, значущими для збереження і підтримання повсякденного життя), інтеракціоністськими (потребами більш складного порядку, що виражаються в необхідності спілкування, взаємодії з людьми), соціалізаційними (потребами, що виявляються в засвоєнні цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для даного соціуму), смисложиттєвими (найвищими за складністю і функціями потребами, котрі відображають цінності людського життя, що визначають мету буття людини).

Політичні цінності є елементом ціннісної системи будь-якого суспільства. Орієнтирами і цілями суспільства політичні цінності є за умови їх обґрунтування та сприйняття більшістю громадян.

Розуміння та інтерпретація сучасних політичних цінностей залежить, на думку вітчизняної дослідниці Н. Жабінець, від: особливостей ідеологічної системи; стану трансформації політичної системи та суспільства загалом; національних та цивілізаційних ознак суспільства, пов'язаних з його національною культурою; моделі та особливостей економічного розвитку суспільства; характеру історичної епохи та масштабів визначеного нею впливу на розвиток конкретної країни [7, с. 222-225]. Щодо останнього, то сучасні реалії, пов'язані із питаннями безпеки, глобалізації тощо вносять свої

корективи в систему ціннісних координат сучасного суспільства. Щодо глобалізаційних тенденцій, то науковці зазначають, що вони є однією з причин «формування соціуму нового типу – суспільства "мозаїки", в якому виникають й активно розвиваються національно-культурні анклави, що можуть протистояти усьому суспільству… глобалізація провокує кардинальні зміни соціально-психологічних настроїв, національно-релігійних та політичних настанов і стереотипів поведінки представників окремих соціальних та етнічних груп» [2, с. 118].

Політичні цінності формуються і виявляються у політичних відносинах, які складаються між суспільними групами, політичними силами та окремими особистостями. З іншого боку, сам тип політичних відносин є визначальним для формування відповідних політичних цінностей. Також варто відзначити, що розвиток системи політичних цінностей визначають їх ідеологічна і культурна наповненість, національні особливості і традиції політичної культури, прогресивність суб’єктів – політичних сил, лідерів, еліт. Ідеологічний складник політичних цінностей посилює свій вплив у перехідні (революційні) періоди і знижує у спокійні (еволюційні) періоди політичного розвитку.

Значний вплив на формування політичних цінностей також мають: культурний рівень та рівень розвитку особистості, спосіб соціалізації, соціальне і матеріальне становище особи, вікові особливості, релігія тощо. Цінностями стають лише провідні орієнтації політичної культури. Політичні цінності можуть мати загальнолюдський характер, що об’єднує уявлення про бажане та небажане всього людства, та ідеологічний характер, що ґрунтується на політичних інтересах окремої суспільної групи людей.

Визначають такі базові політичні цінності: справедливість, суверенітет, свобода, демократія, рівність, гуманізм, безпека тощо, — які можуть відігравати різні ролі (провідні та другорядні), по-різному трактуватися. В окремого політичного суб’єкта стає провідною одна з ціннісних орієнтацій,

що пов’язана з ціннісними установками (індивідуалістською чи конформістською).

Сучасні дослідження виявили, що посттоталітарні суспільства надають перевагу цінностям розвитку (змін) і рівності, недооцінюючи важливість свободи та порядку. У промислово розвинутих суспільствах західної демократії дослідники вказують такі цінності як свобода (сукупність індивідуальних прав) і рівність (рівність можливостей). З цими цінностями безпосередньо пов'язані й інші ціннісні орієнтації, а саме: індивідуалізм, особистий розвиток, дозвілля, незалежність, громадська ангажованість, співучасть, ефективність, раціональність, матеріальний достаток, праця, сім'я, вільний час тощо [5, с. 131].

Сформована система загальноприйнятих, позитивних цінностей є необхідною умовою стабільності політичного режиму, відносної стабільності влади.

Вітчизняна дослідниця Н. Жабінець пропонує систему позитивних політичних цінностей, характерних для сучасного українського суспільства. На її думку, основу системи мають становити дві групи взаємопов’язаних цінностей: 1) домінуючі ідеї – цінності, до яких належать свобода, справедливість, політична стабільність, громадянське суспільство; 2) розвивальні цінності, якими вважаються законність; політична лояльність, толерантність, схильність до компромісів, відповідальність, свідоме, неупереджене ставлення до змін, ефективна участь у політичному житті, безпека, рівність, політичний суверенітет, патріотизм, політичний плюралізм, легітимність, постматеріалізм [6].

На наш погляд, існують первинні (базові) цінності, на основі яких формуються вторинні. Так, демократія пов'язана із такою цінністю як свобода. На підтвердження цього можна використати підхід М. Лосського, за яким він розмежовує відносні та абсолютні цінності. Абсолютні цінності є первинними. Вони породжують цінності похідні, відносні, другорядні. Це означає, що їх не можна вивести з якихось інших атрибутів чи імперативів –

вони первісні та апріорні.

Важливим і принциповим аспектом дослідження політичних цінностей є їх взаємозв'язок з політичною культурою як суспільства, так і групи й окремої особистості. Погоджуємося із думкою Ю. Шайгородського про те, що культура породжує притаманну їй ціннісну систему; цінності відтворюють своєрідний культурний «код». Цей своєрідний «код» забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, народу, нації, розвитку національної свідомості [14, с. 45].

Дослідження системи політичних цінностей пов'язане з базовими критеріями самої політичної культури, а також з рівнем її взаємозв'язку з загальнонаціональною системою цінностей. Так, для тоталітарного і авторитарного типів політичної культури політичні цінності вибудовуються за такою схемою: держава – суспільство – група – людина; для демократичного типу: людина – група – суспільство – держава. Об'єднуючими цінностями для держави є її цілісність, незалежність.

Модель демократичної політичної культури має такі фундаментальні складники: толерантність громадян і держави щодо опозиційних сил і опонентів; визнання опозиції як легітимної політичної сили, невід'ємного елемента політичної системи; орієнтації на плюралізм думок і позицій, визнання багатопартійної системи і різноманітних ідеологій – за винятком тих, що суперечать принципам гуманізму і законам; відносно слабка диференційованість класової свідомості та масове тяжіння громадян до політичного й ідеологічного центру; зорієнтованість вирішувати конфліктні питання цивілізованим шляхом, не використовуючи насильницькі методи; усвідомлення громадянами принципу «держава для громадянина»; дотримання закону всіма громадянами, незалежно від посади, статусу тощо.

Методологічною основою дослідження політичних цінностей у сучасних умовах слугує теорія постіндустріального і постматеріального суспільства, основу якої становлять цінності інформаційного суспільства, екологічні, гуманістичні, загальнолюдські. Американський соціолог Д. Белл, поряд з

іншими характеристиками зміни стилю людського життя і характеру виробництва в останні десятиліття XX ст. звертає особливу увагу на вплив культури на зміну ціннісної основи людського буття. Він висловлює думку про те, що ідеї і культурні стилі не міняють поступу історії, принаймні миттєво. Однак вони є необхідною прелюдією до змін, оскільки зрушення у свідомості – в системі цінностей і моральному обґрунтуванні – штовхають людей до зміни їх соціальних відносин та інститутів [15].

Дослідження політичних цінностей українського суспільства пов'язане з проблемою переходу країни від авторитаризму до демократії, розриву з попередніми політичною практикою, методами управління, ідеологією. Масштабні модернізаційні перетворення було започатковано на основі цінностей неолібералізму. Доцільність впровадження цінностей, апробованих західною цивілізацією, не викликає сумніву, однак їх впроваджували у надзвичайно спотвореному варіанті, що значною мірою нівелювало їх роль у суспільній свідомості. У цьому контексті С. Бульбенюк цілком слушно зазначає, що «однією з центральних проблем пострадянських суспільств є те, що цінності різних ідеологічних систем при здійсненні реформ протиставляються одна одній при тимчасовій абсолютизації окремої суспільно-політичної та економічної теорії» [1, с. 1].

Слід звернути увагу на те, що найважливішою проблемою плюралістичного, диференційованого, інформатизованого, комп'ютеризованого суспільства є питання, чи існує єдина система цінностей, яка може забезпечувати його цілісність.

В аксіології однозначної відповіді на питання про існування універсальних цінностей, категорії «універсальні цінності» не існує. Р. Інглехарт зауважує, що кількість цінностей нескінченна, 70% із них достатньо близькі і еволюціонують в одному напрямі – зближуються. Дослідник Ш. Шварц вказує на 10 базових цінностей, які визнаються усіма культурами і можуть бути названі універсальними тому, що відповідають трьом основним видам потреб (біологічним, потребам соціальної взаємодії,

потребам ефективного функціонування і виживання соціальних спільнот).

М. Рокич вважає, що загальна кількість цінностей відносно невелика, а будь який індивід володіє одними і тими самими цінностями на різних рівнях; цінності організовані в систему та ієрархізовані; вони зумовлені особливостями культури суспільства та його інститутів; ціннісні орієнтації виявляються фактично в усіх феноменах, які вивчають соціальні науки. Вчений називає 36 соціальних цінностей, які поділяє на дві групи: термінальні та інструментальні. Соцієтальний універсалізм (рівність, братство, рівність шансів), мир у світі (світ без війн і конфліктів), світ прекрасного (краса природи та мистецтва)) він відносить до термінальних цінностей.

Щодо універсальності цінностей у науці сформувалися дві протилежні течії — універсалізм та культурний релятивізм. Їх послідовники дискутують між собою. Універсалісти трактують ліберально-демократичні цінності як основу нового світопорядку незалежно від соціального контексту і особливостей країни та культури. На їх думку, лише ліберальна демократія зі своїми цілями, принципами і цінностями може забезпечити мир у світі та має бути втілена повсюдно. Прихильники культурного релятивізму спираються на розуміння культурних відмінностей як таких, що майже не піддаються взаємному впливу і зближенню. На противагу універсалістам, вони підкреслюють активізацію культурного розмаїття світу і пов’язаного з ним феномену «ідентитарної лихоманки», який виявляється у прагненні різних спільнот усіма засобами обстоювати свою унікальність [13, с. 21]. На їх думку, існуюча модель світопорядку, заснована на суверенітеті держав, заважає самовираженню унікальних традицій і норм.

Проте в реальному житті відбувається інтернаціоналізація цінностей свободи, демократії і прав людини, людської, державної, міжнародної безпеки. Більше того, сфера спільних для різних країн інтересів розширюється. Це питання розвитку, забезпечення безпеки людини і людства, проблема вичерпності природних ресурсів, збереження навколишнього

середовища тощо. Економічна та політична взаємозалежність сприяють співпраці як усередині окремих країн, так і між державами. Проте поширення спільних орієнтирів, принципів і норм серед різних народів залежить від того, чи сприймають їх як «свої», чи як нав'язані зовні. Невідповідність культурного середовища певним стандартам ще не свідчить про недемократичність, а більше вказує на особливість тієї чи тієї країни. Незбігання цінностей різних країн – це нормальне явище, як і незбігання інтересів, що не перешкоджає співпраці, а є предметом переговорів з метою знаходження компромісів і зближення позицій.

Проблема часто полягає в тому, що цінності можуть інструменталізуватися, тобто їх використовують як знаряддя політичної боротьби, мета якої — вузькогрупові інтереси, а демократію починають застосовувати як ідеологію. Певні переваги дають змогу країнам Заходу досягати успіхів у поширенні розуміння загальнозначущих цінностей і представляти їх як універсальні. Проте неповага до традицій викликає протидію з боку культур іншого типу. Ця протидія не нівелює факту все ширшого впровадження демократії, прав людини та індивідуальних свобод як загальнозначущих цінностей, які підтримує більшість – загально значимі, серед яких: демократія, свобода, безпека, порядок, стабільність, гуманізм тощо.

Загальну думку висловив Ів Лопес: «універсальні цінності мають суть, проте не мають існування» [13, с. 16]. Тобто, універсальні цінності:

— є не так реальністю, як ідеалом гармонійного співіснування людей на основі взаємної солідарності, співчуття, поваги, довіри тощо; досягнення цього ідеалу — процес, який має певні етапи узгодженості щодо значущості, необхідності та бажаності універсалій;

— як ідеал і процес передбачають визнання культурного різноманіття, тобто одночасного існування у світі множини норм, традицій, переваг, ідеалів, що не збігаються одне з одним, і пов'язаних із ними прав соціальних суб'єктів – рівноправна участь у прийнятті

рішень, вільний вибір шляху розвитку тощо;

— формування універсальних цінностей невіддільне від зіставлення локальних цінностей, що не збігаються, і пов’язане з їх конкуренцією, суперництвом і навіть конфліктами;

— є предметом постійного діалогу і результатом компромісів та спільної творчості – вони формуються і зміцнюються у процесі усвідомлення взаємозалежності та необхідності досягнення сталого і мирного розвитку у спільній боротьбі проти загальних викликів та загроз (геноцид, пригнічення народів, голод, природні катастрофи тощо);

— унеможливлюють переконання в моральній перевазі тієї чи тієї культури і відповідних цінностей щодо інших культур і цінностей.

У цьому контексті слушними є думки Л. Нагорної про те, що світ цінностей не є світом реально існуючих сутностей; це світ уявлень про Добро і Зло. Аксіосферу створюють соціуми, а цивілізованими вважаються ті з них, у яких системи цінностей, навіть різноспрямованих, не протиставлені одна одній. Коли ж у системах оцінювання домінують настрої реваншу, смакові вподобання, ранжування на «своїх» і «чужих», суспільства приречені на розтрату соціального й культурного капіталу в беззмістовних дискусіях навколо того, хто є більшим, а хто меншим патріотом. Індивідові такі сутички загрожують цілковитою втратою ціннісних орієнтирів; у людей або щезає інтерес до політики як такої, або вони активно включаються в «перетягування каната», розширюючи простір безвідповідальності й соціального цинізму [9].

На думку Ю. Шайгородського, як критерій класифікації цінностей може слугувати тріада «загальнолюдські цінності – суспільні цінності – особистісні цінності», яка є результатом історичного розвитку і свідчить про тенденцію до виокремлення та вияву сутнісних цінностей людини. Пріоритет загальнолюдських цінностей над іншими – індивідуальними та колективними (суспільними, національними) – не просто декларація. Це

радше аксіологічний імператив, який підтримують нині різні напрями наукової думки. Це також вимога часу, без задоволення котрої людство може припинити своє існування [14, с. 43].

Загальнолюдськими цінностями є мир і злагода в суспільстві; чесна праця і добробут; соціальна справедливість, людська і національна гідність; права і свободи громадянина, соціальна і правова захищеність людини; громадянська відповідальність і законність; демократична державність і національний патріотизм, тобто світоглядні ідеали і моральні норми, котрі відображають досвід усього людства та є спільними для всіх людей незалежно від будь-яких відмінностей [12, с. 385].

Безперечно, взаємозв'язок загальнолюдських, суспільних та особистісних цінностей не є однозначним. Чимало дискусій виникає з приводу понять «справжня цінність», «псевдоцінність», «уявна цінність», а також щодо природи власне загальнолюдських цінностей.

Незважаючи на проблематичність зазначеного підходу, тріада «загальнолюдські – суспільні – особистісні цінності», на думку Ю. Шайгородського, заслуговує на особливу увагу. Завдяки їй стає можливим вивчення культурологічних коренів цінностей. Це, у свою чергу, дає змогу зробити істотний крок до цілісного бачення аксіосфери, на відміну від об'єктивно-суб'єктивного підходу [14].

Зміст політичних цінностей розкривають через їх роль у житті суспільства: забезпечують злагоду в суспільстві чи в окремих соціальних групах щодо основних цілей і проблем; формують віру в бажаний і кращий (або найкращий) тип політичної системи, у політичну мету і засоби досягнення такої мети та уявлення про них [12, с. 385].

Ще у 50-ті роки XX ст., зазначає І. Побочий, було зроблено висновок, що демократія може існувати лише тоді, коли громадяни стануть прихильниками її фундаментальних цінностей, таких як свобода і рівність, а також досягатимуть консенсусу щодо процедур, за допомогою яких приймаються рішення [11, с. 105]. Погоджуємося, що громадяни мають саме прийняти,

усвідомити ці цінності, а не відчувати, що їх нав'язують. Відмова від цінностей демократичних свобод і верховенства закону як загальнозначущих, як таких, що сприяють розвитку та модернізації всього суспільства, а не руйнуванню культури та національної ідентичності у сучасному світі безперспективна і згубна.

Джерела :

1. Бульбенюк С.С. Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.03 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. К., 2004. 20 с.

2. Воронов І. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи українського суспільства: [монографія]. К.: Генеза, 2007. 400с.

3. Горбатенко В.П., Бутовська І.О. Політичне прогнозування: Підручник. К. : МАУП, 2005. 152 с.

4. Елітознавство: підручник / за заг. ред. В.А. Гошовської. К.: НАДУ, 2013. 268 с.

5. Жабінець Н.В. Зміна цінностей в умовах трансформації українського суспільства. Нова парадигма: Альманах наукових праць. Запоріжжя, 2001. Випуск 20. С. 129-134.

6. Жабінець Н.В. Позитивні політичні цінності – важлива складова політичної культури демократичного суспільства. Борисфен. 2004. № 2 (152). С. 12-14.

7. Жабінець Н.В. Політичні цінності і перспективи гармонізації суспільних відносин. Актуальні проблеми політики : Збірник наукових праць / Відп. ред. Л.І. Кормич. Одеса: Юридична література, 2000. Вип. 9. С. 222-225.

8. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій: Навчальний посібник. 6-те видання. К.: Либідь, 2006. 384 с.

9. Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань: [монографія]. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України,

2011. 272с.

10. Остапенко М. Політичний плюралізм: нестабільність демократії та пошуки соціальної рівноваги: монографія. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. 350 с.

11. Побочій І. А. Політична боротьба: праксеологічний вимір: монографія. К.: Абрис, 2007. 352 с.

12. Політологічний енциклопедичний словник: навч.посбник для студентів вищих навчальних закладів / відповід.ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкін. К.: Генеза, 1997. 400 с.

13. Универсальные ценности в мировой и внешней политике / Под редакцией П.А. Цыганкова. М.: Издательство Московского университета, 2012. 224 с.

14. Шайгородский Ю.Ж. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації. Український соціум. 2002. № 1. С. 41-48.

15. Bell D. The Dimensions of Post-Industrial Society / The Coming of Post-Industrial Society. Basic Books, 1976. P. 12-33. URL: https://www.cispea.it/wp-content/uploads/2018/09/D_-Bell-The-Coming-of-Post-Industrial-Society.pdf

16. Kluckhohn C. (1951) Values and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification / Toward a General Theory of Action, Harvard University Press, Cambridge, 1951. P. 388-433.

17. Prigogine I., Stengers I. Order Out Of Chaos: Man's New Dialogue With Nature.Bantam Book. 1984. URL: https://vdoc.pub/documents/order-out-of-chaos-mans-new-dialogue-with-nature-mb771apenps0

РОЗДІЛ 6. ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИХ ДЕТЕРМІНАНТ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

У сучасній політичній науці демократичний перехід, ступінь зміцнення демократичних режимів оцінюють за такими параметрами: інституційним, поведінковим та соціально-психологічним. На інституційному рівні демократію можна розглядати як встановлену за умов, коли всі політичні актори виходять з того, що політичний конфлікт має бути розв'язаний відповідно до встановлених демократичних норм. У соціально-психологічному аспекті утвердження демократії відбувається, коли більшість населення зберігає впевненість, що будь-які політичні зміни мають відбуватися демократичними шляхами. Демократія стає утвердженою на поведінковому рівні, коли жодна впливова політична група не намагається «розхитати» демократичний режим або відокремити частину держави.

Демократичний режим науковці вважають таким, що утвердився, коли політично значущі групи суспільства визнають, що ключові інститути політичної системи забезпечують легітимність політичних змагань і дотримуються демократичних правил співжиття і взаємодії [16]. Інакше кажучи, встановлення демократії означає, що вона перетворюється на усвідомлену форму соціального, інституційного і психологічного існування.

Як зазначає О. Бабкіна, «демократія є створений тривалим перебігом розвитку цивілізації спосіб та умова діалогу, компромісного узгодження, взаємного обмеження суперечливих і конфліктних інтересів, посягань і переконань різних суб'єктів соціального процесу» [1, с. 5]. Тому, на її думку, демократія – це не тільки феномен політичної сфери, а й широкий загальносоціальний процес і спосіб організації та функціонування суспільства [1, с. 5].

Викликає науковий інтерес аналіз проблем та потенційних ризиків розвитку демократії на політико-культурному рівні (ціннісний, поведінковий та соціально-психологічний аспекти). Це може виникати на грунті

несформованої чи розмитої політичної свідомості та ідентичності, невисокого рівня політичних знань тощо.

Складність ідентифікації за умов демократичного суспільства зумовлена не лише наявністю великої кількості соціальних і політичних груп, до яких людина залучена, а й розмитістю системи пріоритетних цінностей, неусвідомленістю соціальної чи політичної ролі, значення і наслідків різних форм діяльності. Сучасні фахівці справедливо вказують на “вплетеність” сучасної людини у складну систему соціальних і політичних відносин, в якій людині важко орієнтуватися [Див. 7, с. 471].

Також науковцями обгрунтовано, що певною основою для політичної ідентичності є партійна належність. Вона є і мотивом, що позначається на електоральному виборі, а також і чинником формування і структурування політичних поглядів і установок людини. Разом з тим, нині спостерігається тенденція слабкості впливу політичних партій та зниження інтересу до цього інституту політичної системи. Натомість виникає велика кількість суспільних зв'язків у вигляді громадських утворень на основі інтересів чи проблем, що мають вплив на політичну сферу.

Виникнення такого розмаїття ...згладжує гостроту сприйняття особистістю своєї політичної групи, притупляє почуття «ми», яке стосується певної рупи. Рівновагу можуть порушити розбіжності між очікуваннями членів групи і реальними можливостями їх здійснення (провал на виборах певної політичної сили, яку підтримували і якій довіряли виборці); послабленя легітимності політичної влади (виникає почуття єдності з народом чи з етносом, який притісняє еліта; тиск за певні політичні погляди (ідеологічна ідентичність); тиск з боку влади на установу, де працює людина (корпоративна солідарність). Порушення може призвести до міжгрупового протистояння, що переходить у політичний конфлікт [7, с. 470-471].

Конструювання ідентичностей – процес, який охоплює зусилля різних суб’єктів з формування сукупності уявлень, ціннісних орієнтацій, політичних переваг, які існують у публічному просторі. Серед них ключовим є держава,

яка реалізує символічну, мовну політику та політику пам’яті. Значну роль у фнкціонуванні держави як суб’єкта формування політичної ідентичності відіграють ЗМІ та система освіти. Крім зазначених, до суб’єктів формування політичної ідентичності можна також віднести: політичні партії, вплив яких зумовлюється типом політичної та партійної систем, політичною кон’юнктурою; громадські організації і об’єднання, які можуть ініціювати публічне обговорення значущих тем та сюжетів, сприяти зміцненню чи ослабленню орієнтирів політичної ідентичності, змінювати самоідентифікацію всередені громадських об’єднань; політична еліта, бізнес-еліта, які характеризуються гетерогенністю щодо оцінювання політичної ідентичності, визначають ідеологічні та ціннісні основи національно-державної ідентичності; інтелектуали чи інтелектуальні спільноти [5; 7]; етнічні і конфесійні спільноти; регіональні еліти; мережеві спільноти, які, формуючи мережеву ідентичність, можуть впливати на політичну ідентифікацію.

Формування політичної ідентичності є, з одного боку, результатом когнітивної роботи самої людини, яка пізнає особливості груп, що виникають у просторі політичних відмінностей, і співвідносить себе з тими, які є носіями схожих політичних ознак і якостей. З іншого – людина не має повної свободи у виборі референтної спільноти. Вона зазнає впливу різних політичних груп і суб'єктів. Механізми формування політичної ідентичності постають як єдність об’єктивних чинників і умов, що сприяють груповому багатоманіттю в політиці, а також суб’єктивних зусиль людини, спрямованих на когнітивне опанування цього багатоманіття.

Як зазначають сучасні науковці, на формування політичних ідентичностей впливає конфігурація політичного простору, особливості ієрархічного і горизонтального структурування політичних відносин, що склалися в суспільстві. Засвоєння у ході соціалізації цих відмінностей допомагає людині самовизначитися у політичному просторі, віднайти свою тотожність щодо певних політичних груп [5; 7].

Механізм політичної інституалізації (створення нормативного порядку, який закріплює особливе становище кожної статусної групи у політичній ієрархії, визначає її характерні ознаки, найважливіші функції та умови входження до неї нових членів) закріплює політичні відмінності, мотивує людину дотримуватися норм, що у результаті формує звичні моделі поведінки для осіб, які займають одну й ту саму нішу в політичному просторі. Хабітуалізація нормативного порядку посилює почуття тотожності людини з тими, хто виконує подібні функції і роль у політичній системі.

Іншим механізмом політиної ідентифікації є політична комунікація, що дає змогу людям не лише формувати загальну картину світу та існуючих у ньому політичних відмінностей, а й коригувати свої уявлення про групи, які виникають у політичному просторі. Завдяки комунікації стає можливим акцентування значущості одних груп і формування на цій основі домінантної ідентичності, інформування про появу нових політичних відмінностей і артикуляція групових інтересів, здатна актуалізувати у її представників почуття тотожності, співучасті та бажання долучитися до активності.

Синхронність у роботі цих механізмів забезпечує формування не лише сталих політичних груп, а й чітко усвідомлених ідентичностей. У цьому випадку реалії політичного простору адекватно відображаються у свідомості, у людини, як правило, не виникає труднощів із самовизначенням у ньому, навіть якщо політичні ідентичності не виражені яскраво, не є домінантними і пригнічуються більш сильними соціальними ідентичностями. Якщо у роботі всіх механізмів виникає неузгодженість і розбалансованість, коли, наприклад, комунікаційні процеси порушують звичні уявлення про політичні відмінності, можливі кризові явища у формуванні політичних ідентичностей. Під тиском нової інформації людина переосмислює своє становище у політичному просторі, переоцінює значущість груп, із якими себе ототожнювала, можуть виникнути ідентичності, які вимагають різних моделей поведінки. Наслідком може стати або послаблення певної політичної ідентичності, або її руйнування чи заміна позитивного ставлення до групи на

негативне. Такі зміни можуть викликати переструктурування інтерсуб'єктного політичного простору, стати ґрунтом для конструювання нових відмінностей, які згодом здатні стати основою для виникнення нових груп і нових політичних ідентичностей.

В умовах нестабільних демократій існує ризик активізації популізму. Проте як політичне явище популізм є ознакою не лише кризового стану суспільства, а й відносно стабільного, стійкого його розвитку. Це явище притаманне не лише країнам, які розвиваються та колишнім соціалістичним державам, а й західним демократіям.

Сучасний дослідник популізму М. Конован вважає, що термін «популізм» залежно від контексту можна використати на означення різноманітних явищ. Він пропонує розрізняти аграрний і політичний популізм. У країнах, які утворилися на теренах колишнього СРСР (зокрема, України), домінує політичний популізм, який можна розглядати з кількох боків: як ідеологію, як соціальний рух, «як певною мірою відроджену самосвідомість, яка виникла на ґрунті різних історичних і географічних контекстів як результат особливої суспільної ситуації», і як специфічну політичну психологію [12, с. 13].

Небезпека чистого популізму для політика, який схиляється до цієї стратегії, у тому, що, висунувши кілька популярних гасел, він стає їх заручником, а будь-яку спробу коригування або зміни курсу його електорат сприймає як зраду. Зважаючи на те що настрої маси мінливі, популістська політика виглядає коливанням з одного боку в інший.

Одна з небезпек популізму для суспільства полягає в тому, що він є перешкодою на шляху нормального функціонування засадничого принципу демократії — делегування владних повноважень суспільною групою довіреній особі. Порушення цієї засади, на думку П. Бурдьє, призводить до «фетишизації» політики, за умов якої політик починає жити, так би мовити, «власним» життям, окремо від потреб суспільної групи, яка його висунула й інтереси якої він має представляти [9].

За визначенням «Політологічного енциклопедичного словника», популізм – це «особливий політичний феномен, що ґрунтується на засадах інспіраційного лідерства та політичної демагогії типу міфологізації, маніпулювання масовою свідомістю і громадською думкою через вираження повсякденних, а відтак обмежених і тимчасових інтересів, потреб народу для досягнення визначеної політичної мети, як правило, пов’язаної із завоюванням або утриманням влади» [10, с. 277].

Серед причин виникнення цього феномену є криза в соціально-економічній, політичній і конституційно-правовій сферах. Його природа розкривається у наступному:

—популізм як політичне явище виникає в країнах, де функціонують демократичні інститути виборів і де маси як виборці є учасниками політичного процесу (маси можуть стати і стають об'єктом маніпуляції і засобом завоювання влади);

—популізм активно поширюється і підтримується у середовищі несформованої політичної та правової культури демократичного типу й в умовах несформованих чи слабких демократичних традицій народовладдя. Це виявляється у тому, що пересічні громадяни не здатні відрізнити демагогію від реальної ситуації, сприймають світ досить категорично, у чорно-білих кольорах, здатні “обожествити” чергового кумира і зненавидіти конкурентів. Перераховані та інші прояви є придатним грунтом для лідерів-популістів, щоб мобілізувати суспільну підтримку;

—популізм особливо посилюється під час криз, переломних періодів у розвитку суспільства, соціально-економічної і політичної нестабільності (коли більшість людей зазнають погіршення умов життя; відчуття невпевненості у завтрашньому дні; переоцінка цінностей тощо). За таких умов активізуються лідери-популісти, адже народ найбільше дезорієнтований і легко піддається “життєстверджувальним” обіцянкам;

—популізм “уживається” з безліччю ідеологій, найчастіше він може обслуговувати політичний радикалізм; реальна дистанція між цілями і засобами замінюється на спрощену, декларативну, демагогічну. Можна виявити таку закономірність: чим радикальніші погляди політика, тим більше він схиляється до популістських прийомів;

—популізм базується на відході від справжніх проблем, об'єктивно існуючих інтересів і потреб людей за допомогою таких технологій: зосередження уваги населення на незначних проблемах, які зводять усю політику до безлічі конкретних дрібниць; навішування політичних ярликів політичним опонентам; загравання з масами, експлуатація політичних почуттів людей; пошук універсальних і простих засобів для розв’язання практично всіх завдань тощо. У риториці популісти часто використовують дихотомію (принцип «або-або») і наголошують, що виражають інтереси більшості населення;

—популізм орієнтується переважно на буденну свідомість, у його методах переважають ірраціоналізм, поверховість при поясненні причин соціальних, економічних проблем; явище добре поширюється в умовах невизначеності, незнання, за відсутності налагодженої і доступної системи інформування громадян;

—популізм може бути своєрідною захисною і коригуючою реакцією на необхідність докорінних змін, що постають перед системами різних соціально-політичних орієнтацій; об’єктивні передумови виникнення популізму – наявність соціальної тенденції, згідно з якою маси є лише об’єктом політики; суб’єктивні – недосконаліть відносин панування — підпорядкування, домінування масового суспільства; рушійною силою для популізму є насамперед маргінальне суспільство;

—популізм не зводиться лише до демагогії, так само як і вона

не тотожна популізму; демагогія застосовується у ширшій сфері, вона трапляється у політиці, науці, мистецтві, побуті; популізм, як правило, пов'язаний з політикою; популізм — це створення популярності за допомогою соціальної демагогії, залучення мас на свій бік демагогічними засобами і методами.

Намагаючись дати об'єктивну оцінку явищу популізму, слід зазначити те, що з одного боку, популізм є ознакою певного етапу демократичного розвитку суспільства, а з іншого — саме суспільство має за допомогою демократичних норм та інститутів здатне створювати умови для мінімізації популістських проявів. Популізм є ознакою і стимулом для виховання свідомих, здатних до раціонально-критичного мислення громадян. Серед інших заходів, спрямованих на його мінімізацію та стримування, є утвердження реально діючих механізмів народовладдя, стабільних демократичних норм і традицій, формування демократичної політичної і правової культури як посадових осіб, так і громадян, прозорість прийняття політичних рішень, інформованість щодо різних варіанти розвитку, їх переваги і недоліки, доступ до інформації широкого загалу населення країни.

Монізм, що був характерною ознакою тоталітарного та авторитарного режимів у СРСР, супроводжувався ідеалізмом – переоцінкою, абсолютизацією ролі політичних діячів, політичної партії у долі пересічного громадянина і всієї країни. Плюралізм, який замінив його, може викликати суто протилежне явище – нігілізм, тобто відкидання або заперечення подібного впливу і ролі політичної сфери.

Термін «нігілізм» означає негативне ставлення суб'єкта, групи, класу до певних норм, цінностей, ідеалів, поглядів, а подекуди – і до всіх аспектів людського буття. Як напрям суспільного життя він зародився давно, проте найбільше поширився у XIX ст. переважно у Західній Європі та Росії.

Нігілізм є досить розмаїтим явищем. Він може бути правовим, політичним, ідеологічним тощо залежно від того, які цінності не визнаються, про яку галузь знань ідеться. Кожний з різновидів нігілізму має власну

історію, проте спільною ознакою всіх форм нігілізму є відкидання, заперечення певних усталених положень. У традиційному розумінні в більшості випадків його сприймають як явище деструктивне, соціально шкідливе, що може набувати руйнівних форм. У крайніх своїх проявах нігілізм пов'язується з анархізмом, ліво- і праворадикальними настроями, максималізмом, політичним екстремізмом. За визначенням науковців нігілізм є спрощеним варіантом мислення радикально налаштованої людини, навіть якщо вона цього цього не усвідомлює [8].

Як вже зазначалося, основою нігілізму є заперечення певних цінностей з високим рівнем інтенсивності, категоричності та безкомпромісності, що найчастіше пов'язано з домінуванням індивідуалізму. У такому разі проявляється гіпертрофований, перебільшений сумнів у загальновизнаних цінностях і принципах. При цьому, як правило, обирають дії, які межують з антисуспільною поведінкою, порушенням моральних, політичних і правових норм. Австрійський культуролог і політолог В. Краус зазначав, що «численні форми прояву нігілізму виходять із двох відмінних позицій: активної, войовничої, екстравертної та пасивної, байдужої, інтровертної. При цьому спостерігаються різні ступені інтенсивності та пропорції змішування вказаних рис. Активний нігілізм зберігає життєздатність – залишки збереженої в інших життєвих позиціях віри в дієвість руху, зміни, переконливості. Пасивний варіант замикається в мовчанці, згортанні всіх проявів життєдіяльності» [4, с. 9].

Зростання соціального нігілізму в Україні почалося з періоду перебудови, виникнувши на хвилі всезагального невизначення і негативізму, коли майже все переоцінювалося, осуджувалося і відкидалося. Нині нігілізм виявляється у таких формах: несприйняття певними верствами суспільства реформ, які проводяться, нового ладу, нових цінностей; незадоволення змінами; соціальні протести; незадоволення тими чи тими політичними рішеннями; недовіра, навіть вороже ставлення до державних інститутів та структур влади, їх лідерів; заперечення «чужих» зразків поведінки,

моральних орієнтирів; протидія офіційним гаслам і установкам. Соціальний нігілізм може супроводжуватися негативним ставленням до явищ і процесів, які відбуваються. Розхитуються духовні і моральні основи суспільства, натомість утверджуються меркантилізм, культ споживання, грошей. Відповідно змінюються критерії престижу особистості, її соціальної ролі, визнання.

Нігілізм у політичній сфері реалізується у таких проявах: негативне, зневажливе (інколи просто індиферентне) ставлення до влади, політичних інститутів, політичної системи загалом; звільнення від відповідальності представників державної влади, практика «подвійних стандартів», обман, корупція; масове нехтування юридичними приписами, коли громадяни, посадові особи, державні органи, політичні партії, громадські організації намагаються не співвідносити свою поведінку з вимогами правових і політичних норм, прагнуть жити за «своїми правилами»; прийняття суперечливих рішень, боротьба за більшу легітимність та впливовість при прийнятті та реалізації рішень між гілками влади; підміна законності політичною, ідеологічною, прагматичною доцільністю (місцевого, регіонального, партійного, особистого значення); конфронтація представницьких і виконавчих структур влади на всіх рівнях, що зрештою спричиняє кризу влади; порушення прав людини, зокрема на життя, гідність, житло, майно, безпеку; національний нігілізм, який супроводжується процесами та гаслами суверенізації, автаркізму, роздрібненості, сепаратизму; певний рівень руйнування, опозиційна та популістська спрямованість; поєднання з правовим, моральним, науковим, релігійним нігілізмом, що в комплексі створює великий деструктивний потенціал [8].

Основною причиною появи нігілізму в суспільстві, політичній сфері є розчарування в політичних ідеологіях, в обіцянках політичних лідерів і державних діячів. Як наслідок – виникає феномен заперечення існуючих порядків, наростають безпорадність, відчуття власної нереалізованості тощо. Нігілістична позиція виникає і тоді, коли цінності (суспільні, політичні) не

були усвідомлені, тому їх заперечення чи недооцінювання не викликають великих труднощів. Низька оцінка їх самим суспільством може призвести до того, що усвідомлення цінностей широкими масами відбувається дуже важко й неповно, подекуди й зовсім відсутнє. Чимало людей розчаровані в демократії, також багато було розчарованих у комуністичних ідеалах.

Цікавого висновку дійшов В. Краус стосовно нігілізму на індивідуальному рівні: «прагнення влади заради влади – ніщо інше, як замаскований нігілізм, бо відчуття влади лише якось заповнює внутрішню порожнечу» [4, с. 55].

На основі нігілізму може сформуватися цинізм, який за своєю сутністю є протестом проти всілякої соціальної несправедливості, безапеляційним нігілізмом щодо панівних цінностей суспільства, в якому соціально незахищені чи слабо захищені верстви населення зазнають утиску. Цинізм може виявлятися у прямому запереченні й критиці, викритті будь-яких завуальованих аспектів соціальної несправедливості. Можна вказати декілька рівнів цинізму: «поверховий» цинізм – переважно свідоме, часто, безпідставне висміювання загальноприйнятих норм моралі, хуліганство, різні ексцеси тощо. «Справжній» цинізм – це бунт проти рудиментів минулого, котрі, продовжуючи своє існування в умовах сучасності, пригнічують особистісні прагнення, перешкоджають нормальному життю соціально незахищених людей. Передумовою виникнення цинізму як явища і як відповідної філософії життя стають кризи, загальний господарський, моральний і культурний занепад, зневіра і глибоке розчарування у цінностях. Цинізм нерідко може проявлятися з естетичною елегантністю або забезпечувати чималий діловий та політичний успіх. Ті, хто використовують цинізм, у такий спосіб використовують будь-які методи задля максимальної вигоди. Останній є однією з найбільш руйнівних форм нігілізму, що часто підкріплена демонстративним схваленням.

Соціум – достатньо складна структура, її створюють люди і вони ж зазнають впливу її елементів. В умовах здорового соціуму людина відчуває

відповідність своєї сутності (фізична людина) та існування (соціальна людина). Якщо цього не відбувається, то спостерігається відчуження людини від суспільних сфер життя.

Одним із явищ, що можуть супроводжувати розвиток демократії є явище аномії - розриву із соціальною солідарністю, що виникає у суспільстві внаслідок занепаду права й моралі. Це – неспокійні почуття, яких зазнає людина, коли в повсякденному житті бачить прірву між своїми запитами і соціальною нормою, у т. ч. правовою, яку вона повинна поважати і якої має дотримуватися.

За визначенням «Політологічного енциклопедичного словника», аномія суспільна – це «стан соціальної дезорганізації суспільства, за якого соціально-культурні цінності, норми, інституції та зв'язки відсутні або стають нестійкими та суперечливими. Стан аномії суспільної притаманний суспільствам та державам, що перебувають в умовах системної кризи, радикальних змін та суспільної трансформації, а також в умовах нестійкого економічного та соціального розвитку» [10, с. 22]. Цей термін активно використовують соціологи, розробив його соціолог Е. Дюркгейм, суттєво розвинув та модифікував Р. Мертон. За Е. Дюркгеймом, аномія – відсутність чітких норм поведінки і моральна нестабільність суспільства як наслідок зміни ієрархії цінностей. Це явище поширюється в ситуації переходу від доіндустріального типу суспільства до індустріального, коли один тип суспільної солідарності, заснований на колективній традиції, замінюється іншим, заснованим на функціональній взаємозалежності індивідів. Аномія – «хвороба росту» суспільства, етап переходу до нової стадії суспільного розвитку [17].

Р. Мертон розглядає аномію через конфлікт і розбіжності між культурною структурою (комплекс цінностей і норм, які вказують на поведінкову орієнтацію певних членів суспільства або груп) і соціальною (комплекс суспільних відносин, у якому існують члени суспільства або групи). Аномія виражає таку соціальну ситуацію, коли люди не можуть

досягти своїх цілей законними шляхами, що призводить до пошуку інших (нелегітимних) засобів їх реалізації. Аномічну ситуацію загострює зниження поваги особистості до правових і моральних норм. Р. Мертон виокремлює п’ять засобів «аномічного пристосування»: конформізм (згода з суспільними цілями і законними засобами їх досягнення; в суспільстві виникає ситуація застою); інновація (згода з суспільними цілями, проте заперечення соціально визнаних правил їх досягнення); ритуалізм (заперечення суспільних цілей, проте згода (інколи абсурдна) на використання соціально визнаних засобів); ретритизм (відкидання як соціально визнаних цілей, так і засобів одночасно); заколот (заперечення та відкидання загальновизнаних цілей та засобів і формування нових) [17].

Т. Парсонс розширив типологію пристосування Р. Мертона, додавши третій критеріїй – ставлення до соціальних цілей (до людей і колективів) та виділив орієнтацію на пристосування і орієнтацію на відчуження, відповідно до чого існують: «активне пристосування», що приводить до інновації; «пасивне пристосування» – до ритуалізму; «активне відчуження» – до заколоту; «пасивне відчуження» – до ретритизму.

Нині можна виокремити такі елементи концепції аномії: аномія як неузгодженість норм; як втрата орієнтирів і цілей; як невизначеність становлення та статусу індивідів і (або) груп; як причина девіантної поведінки індивідів і (або) груп; як недолік рефлексії і негативна оцінка того, що відбувається.

Аналіз аномії перехідних суспільств здійснено у дослідженнях Є. Головахи, Н. Паніної, які цей стан пов’язують з деморалізацією суспільства, що відбувається при переході до демократичних норм функціонування держави.

Науковці виникнення аномії пов'язують із переходом від індустріального до постіндустріального етапів розвитку суспільства, виникненням новітніх технологій, що призводить до усвідомлення своїх життєвих планів індивідами на короткий термін (один – два роки) [11].

Соціологічні та психологічні прояви аномії у перехідних суспільствах мають політичні причини: нерозвинутість структур громадянського суспільства (слабкість організацій, які реально представляють інтереси суспільних груп та каналів їх трансляції держави), що формує однобічний характер відносин між ним та державою; нездатність держави виробити «правила гри», що спонукають суспільство до визначення цілей та норм; посттоталітарний синдром перехідних суспільств – затяжна ситуація розпаду радянської системи влади та соціуму – розбіжності між реальними та декларованими нормами, невизначеність статусу індивідів та груп, конфлікт морально-нормативних ідей тощо.

В умовах тривалих радикальних соціокультурних і структурних змін, «дикого» плюралізму існує потенційна загроза відчуження, апатії, аполітичності. Вони виникають внаслідок негативного чи індиферентного ставлення до політики, відчуження соціальних груп, верств та інших суб’єктів від політичного життя, а також самовідчуження від нього політизованого індивіда. Осмислюючи політичне буття, він часом доходить песимістичного висновку про свою непотрібність у політиці, про втрату ним суб’єктності у політичних відносинах.

Умови російського вторгнення в Україну актуалізували питання сформованої національної і політичної свідомості, ідентичності і кола інших політико-культурних феноменів, що виступили об'єктами враження у цій війні. Розглянемо не новий, але досить важливий елемент гібридної війни як консцієнтальна війна. Вітчизняна дослідниця А. Колодій розкриває зміст цієї війни як «війни на ураження свідомості, руйнування ідентичності, а також самої здатності людини до самоідентифікації» [3].

Термін походить від латинського *conscientia*, що перекладається як свідомість, сумління. Особливостями консцієнтальної війни науковці називають: «латентність упродовж тривалого часу; різноманітність, гнучкість та непередбачуваність засобів впливу; застосування насильницьких методів викривлення інформаційно-комунікативного простору; стирання чіткого

розмежування «друг-ворог»; руйнування духовних цінностей, уявлень про добро і зло, здатності людини до вільної самоідентифікації та інші» [3].

Багато науковців, розкриваючи тему констієнтальної війни, згадують висновки Ю. Громика про основні способи ураження і руйнування свідомості. На наш погляд, їх можна розглядати як чинники руйнування свідомості і зниження мисленнєвої активності людини: вплив хімічних речовин (забруднене повітря, «штучно» створена їжа, радіаційний фон тощо); примітивність інформаційно-комунікативного середовища (посилення шоувізації та сила візуального подання інформації); вплив психотропної зброї – пропаганди – через поширення образів і текстів, що руйнують роботу свідомості; деперсоналізація і деідентифікація, що змінює форми самовизначення [6, с. 377-378].

Вітчизняні науковці визначають, що це війна «психологічна за формою, цивілізаційна за змістом та інформаційна за засобами, в якій об'єктом руйнування і перетворення є ціннісні установки народонаселення противника, в результаті чого первинні життєві цілі замінюються вторинними, третинними і більш низькими, приземного рівня» [6, с. 378].

У цьому контексті набуває актуальності й думка В. Портнікова про те, що «справжні реформи можуть стати реальними, коли ми подолаємо кризу ідентичності, яка і стала головною хворобою колишніх радянських людей після краху комунізму». Адже «неможливо провести реальні зміни, коли у тебе сміття в голові і ти підміняєш цінності доцільністю» [6, с. 379]. Тобто можна припустити, що свідомість суспільства, що переживає перехідний період, є поживним грунтом для проведення такої війни.

Також науковці визначають, що консцієнтальна війна у широкому сенсі пов'язана із процесами глобалізації. Зокрема, Г. Задорожний зауважує, що за цих умов «кардинально змінюється сам предмет праці – ним стає свідомість людини, а зміни у предметі праці – свідомості, технології маніпулювання свідомістю – зараз є найбільш прибутковим бізнесом» [2].

Отже, об'єктом враження консцієнтальної війни є свідомість, а точніше її зміна, а також політико-культурна сфера через розмивання ціннісної основи та ідентифікації людини як основи для подальшого маніпулювання і втілення.

Важливою для українців в контексті війни є думка вищезгаданого фахівця про те, що спрямованість війни – це «зруйнувати того суб'єкта, який може вести війну і здатний розробляти й ставити стратегічні цілі. Тому головний наступ спрямовується на знищення тих інтелектуальних центрів, які займаються розробкою національних стратегій виживання» [2].

Дотично проблема консцієнтальної війни відображена у Резолюції Організації Об’єднаних Націй (далі — ООН) щодо культури миру (Резолюція 52/15 від 20 листопада 1997 р.). Аналіз цінностей, ставлення та поведінки, які необхідні для культури війни та насильства дозволив виявити їх характеристики: віра в силу, яка базується на силі; наявність ворога; авторитарне управління; секретність і пропаганда; озброєння; експлуатація людей; експлуатація природи; чоловіче панування [18].

У 1998 році ЮНЕСКО розробила Програму дій ООН щодо культури миру, де було враховано вісім характеристик культури війни та запропоновано альтернативи кожній з них. Документ запропонований ЮНЕСКО, був прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у 1999 році (Резолюція A/53/243) [18].

Відповідно Культура миру базується на таких засадах: виховання культури миру; толерантність, солідарність, міжнародне розуміння; демократична участь; вільний потік інформації; роззброєння; права людини; сталий розвиток; рівність жінок і чоловіків [18].

У «Декларації...» та «Програмі дій з культури миру» відтворено «концептуальну основу» для вирішення «глибоких культурних коренів війни та насильства» та «основу для цілісної стратегії перетворення до культури миру та ненасильства» [18].

Фахівці стверджують ідею про те, що якщо «не підживляти» культуру війни і насильства і «просувати» культуру миру, перша буде мати мало шансів на подальший розвиток. Так, авторитарна влада, пропаганда і секретність та інші є інструментами, що живлять культуру війни. Натомість, такі інструменти як діалог, співпраця, солідарність, повага до прав і свобод людини посилюють формування культури миру.

Х. Діес-Ніколас у статті «Культурні відмінності щодо цінностей щодо конфлікту, війни та миру» досліджує зв'язок між національною гордістю та готовністю воювати за свою країну у разі війни. У фокусі уваги фахівця країни, які відрізняються як за економічним розвитком, політичними системами, так і культурними особливостями. Науковець доходить висновків про те, що національна гордість є головним провісником готовності воювати за свою країну. Разом з тим науковець визначає різницю між країнами щодо національної гордості та бажанням захищати свою країну: «нещодавно створені країни і англосаксонські країни демонструють стабільно більшу національну гордість, ніж старі нації Західної Європи» [13]. Причиною цього Х. Діес-Ніколас вважає наявність/відсутність досвіду воєн на власній землі. Громадяни країн, що мали досвід ведення воєн на своїй батьківщині, менш схильні втягуватися в конфлікти, які вимагають бойових дій.

Також науковець робить припущення щодо різниці у ставленні європейських та англосаксонських країн на прикладі конфлікту в Іраку і пояснює масові демонстрації на підтримку чи протест щодо участі в цьому конфлікті в багатьох європейських країнах, навіть коли їхні уряди долучені до конфлікту.

Це припущення можна проаналізувати щодо ставлення громадян різних країн до війни росії в Україні. Згідно опитування громадської думки, яке проводили Datapraxis, AnalitiQs та Dynata для Європейської ради з міжнародних відносин у Фінляндії, Франції, Німеччині, Італії, Польщі, Румунії та Швеції (січень 2022 рік) більшість європейців вказали, що Україну потрібно захищати. Разом з тим є розбіжності: 65% поляків вважають, що

Польща має стати на захист України, серед респондентів у Фінляндії, Італії та Німеччині переважає думка, що їхні країни не повинні цього робити (відповідно 54%; 43%; 40%) [15].

Один із загальних висновків згаданого дослідження полягав у тому, що «європейці розглядали б чергове вторгнення Росії в Україну як атаку не лише на сусідню країну, а й на сам європейський порядок безпеки....дуже багато респондентів – на півночі, півдні, сході та заході – вважають, що цей порядок слід захищати» [15].

Водночас, дослідники відзначили, що більшість польських респондентів «готові прийняти ризики економічного спаду, підвищення цін на енергоносії, кібератак, кризи біженців та російської військової агресії, щоб захистити Україну» [15]. Більшість респондентів у Німеччині, Франції, Італії та Фінляндії вказали, що «не варто цього робити, якщо це загрожує економічному спаду для іхньої країни. Вони в основному, підтримують санкції, які зашкодять Росії, але не зашкодять їм» [15].

Згідно з опитуванням Європейської ради з міжнародних відносин (ECFR), проведеним у квітні-травні 2022 року виявлено дві тенденції у ставленні європейців щодо війни в Україні: мир та припинення війни (35%) і «справедливість» та покарання Росії (22%). Опитування проводилося у 9 країнах ЄС (Фінляндія, Франція, Німеччина, Італія, Польща, Португалія, Румунія, Іспанія та Швеція) і Великобританії. Справедливості найбільше бажають поляки; найшвидшого миру — італійці, німці і румуни [14].

Переважна більшість європейців (64% респондентів) визнали Росію перешкодою у досягненні миру, 17% вважають, що це Україна, ЄС чи США [14].

Відповідальність Росії у війні визнали 83% опитаних польських громадян, 83% – респондентів із Швеції, 90% – Фінляндії та 83% – Великобританії; 66% – у Німеччині; 62% – у Франції; 56% – в Італії [14]. Дослідження зафіксувало, що найбільше респондентів, які вважають Україну, ЄС чи США винними у конфлікті серед італійських респондентів (35%) [14].

Згідно з опитуванням, у відповідь на конфлікт більшість європейців підтримали політику Заходу щодо розриву зв'язків з Москвою та висловили рішучу підтримку прагненню України приєднатися до ЄС. Водночас, більшість опитаних відзначили, що війна в Україні зашкодить ЄС. Європейці більше занепокоєні економічними наслідками – зростанням цін, інфляції тощо. Фахівці зазначають, що інфляція в ЄС становила 8% (червень, 2022 рік), що є найвищим показником, зафіксованим Євростатом. Німці, італійці, французи стурбовані впливом війни на вартість життя та ціни на енергоносії; шведи, британці, поляки, румуни стурбовані загрозою ядерної війни. Більшість європейців (55%) заявили, що буде «трохи» або «набагато гірше» в результаті війни.

Також серед висновків дослідження фахівці вказали на існуючий «розрив» між позиціями багатьох національних урядів і настроями суспільства: 42% респондентів стверджують, що їхні лідери витрачають занадто багато часу на війну в Україні, тоді як 4% сказали, що занадто мало уваги. Також науковці звертають увагу на «розрив» між тими, «хто хоче завершити війну якомога швидше, і тими, хто хоче, щоб Росія була покарана» [14].

Узагальнюючи, можна підсумувати, що основними шляхами, які сприяють мінімізації негативного впливу зазначених вище феноменів, на наш погляд, є:

— стабілізація соціально-економічних, політичних, правових відносин у суспільстві, виховання поваги до законів і прав людини та їх дотримання;

— політична просвіта і політичне виховання, формування почуття відповідальності (в т. ч. і політичної) як однієї з цінностей сучасної людини;

— формування громадянської культури, культивування громадянської ініціативності, активності, свідомої участі у суспільно-політичному житті;

— вдосконалення інститутів громадянського суспільства, забезпечення доступності та розуміння пересічними громадянами механізмів легального вираження і захисту інтересів;

— доступ до відкритої інформації широких верств населення, здійснення контролю з боку населення за владою у конституційно-правовому порядку.

Джерела :

1. Бабкіна О.В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 5. С. 5-10.

2. Задорожний Г.В. Консцієнтальна війна – провідна форма геоекономічного підкорення свідомості як нового предмету праці в умовах неоліберальної глобалізації. Вісник економічної науки України. 2021. № 1 (40). С. 199-206.

3. Колодій А. Війна на ураження свідомості продовжується / Думки з приводу. Авторський сайт Антоніни Колодій. 2015. 2 січня. URL: http://zik.ua/ua/news/2015/01/02/ antonina_kolodiy_viyna_na_urazhennya_svidomosti_prodovzhuietsya_zvidsy_vytivky_intera_553739

4. Краус В. Нігілізм сьогодні, або терплячість світової історії; пер. з нім. М. Павлюка. К.: Основи, 1994. 125 с.

5. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань: [монографія]. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272с.

6. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Н.В. Хамітов, Є.І. Головаха, С.С. Дембіцький, В.А. Смолій, О.В. Скрипнюк, С.В. Стоєцький / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Київ, 2022. 552 с.

7. Остапенко М. Політична ідентичність в умовах політичного плюралізму: множинний характер та механізми формування. Гілея: збірник наукових праць. Випуск 75. С. 470-472.

8. Пильгун Н.В. Правовий нігілізм у сучасній Україні: поняття, причини та методи подолання. Юридичний вісник. 2020. Вип. 3 (56). С. 67-73.

9. Побочій І. Політичний популізм і його місце в сучасному протистоянні політичних сил в Україні Мультиверсум: філософський альманах. 2008. Випуск 70. С. 42-52. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_70/Pobochyj.pdf – Назва з екрану.

10. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посбник для студентів вищих навчальних закладів / відповід.ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкін. К.: Генеза, 1997. 400 с.

11. Шайгородський Ю. Аномія як суспільний і особистий феномен. Наукові записки ІПіЕНД імені І.Ф Кураса НАН України. 2011. Вип. 4(54). С. 19-29.

12. Canovan M. Populism. N.-Y.: Harcourt, 1981. 351 p.

13. Diez-Nicolas H. Cultural differences in values regarding conflict, war, and peace. Study of world values. 2010. Vol. 3 (1). P. 1-19.

14. Europeans divided over how Ukraine war should play out, reveals poll. Euronews. 2022. 16.06. URL: https://www.euronews.com/my-europe/2022/06/16/europeans-divided-over-how-ukraine-war-should-play-out-reveals-poll

15. Krastev I., Leonard M. The crisis of European security: What Europeans think about the war in Ukraine. 9 February 2022. URL: https://ecfr.eu/publication/the-crisis-of-european-security-what-europeans-think-about-the-war-in-ukraine/#methodology

16. Linz J. Toward Consolidated Democracies. Journal of Democracy. 1996. Vol. 7. №. 2. P. 14-33.

17. Merton R. K. Social Structure and Anomie. American Sociological Review, Vol. 3, No. 5. (Oct., 1938), pp. 672-682. URL: https://canvas.hull.ac.uk/courses/60881/files/3497311

18. Resolytions Adpted by General Assembly 53/243. Declaration and Programme of Action on a Culture of Peace. URL: https://cpnn-world.org/resolutions/resA-53-243B.html

РОЗДІЛ 7. БАГАТОСЕРІЙНИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ: РОЛЬ СПОГАДІВ, ІСТОРІЙ, СВІДЧЕНЬ

«- Ви перебуваєте на наступному етапі свого існування у всесвіті.
- Чудово. Я маю кілька запитань. Як я померла? Я не пам'ятаю.
- Так, у випадках, коли смерть була травматичною або бентежною, ми видаляємо пам'ять, щоб забезпечити мирний транзит».
Серіал «У кращому світі» [10, С. 1. Еп. 1. 00:55-01:15, 2016].

Демократизація – багатосерійний процес пошуку кращих, ефективніших, людиноцентричних форм і методів політичної взаємодії, які опираються на усталені соціально-поведінкові практики та актуальні політико-культурні тенденції. Демократизацію вже описували в різних теоріях, етапах, формах, хвилях, парадоксах і навіть іроніях [див. напр. 7; 13; 19; 27]. Ми ж спробуємо з'ясувати, чи додасть до цього пласту знань розуміння демократизації як деякої серії подій, сюжетних ліній, а також цілої палітри героїв, чиї свідчення, спогади та історії відіграють вирішальну роль у спроможності політичного режиму до якісних змін.

Поняття *«багатосерійність»* пропонуємо вживати у значеннях сучасної масової культури, яка вирішальним чином впливає на наше суспільно-політичне життя. Адже жити в сучасній культурі нерідко означає (не)свідомо споживати та транслювати велику кількість продуктів телебачення, соціальних мереж, кіноіндустрії, блогерства тощо. Така тенденційність – телесеріали, реаліті-шоу, комікси, подкасти або ж серійні випуски улюблених лідерів думок – займає достатню частину нашого життя. Згадані формати взаємодії з глядачем/слухачем не передбачають фіналу. Це про незавершені епізоди, які нерідко відбуваються в режимі реального часу, про історію, яка триває і яку можна пережити разом.

Свідомий громадянин в сучасній демократії також відчуває свою постійну причетність до історії її творення. Йому не достатньо сказати, що демократія вже відбулася, успішно перенесена за західним зразком, закріплена конституційно, визначена у державних структурах, тощо.

Важливо розуміти, що це постійний щоденний процес творчості, активності та професійної зайнятості. Саме у такому формулюванні демократія набуває цінність для громадянина. Цей багатосерійний процес постійно потребує підтримки базових прав і свобод людини, інституту виборів, прозорих правил функціонування державних інститутів.

Водночас часте ускладнення суспільно-політичного життя, глобалізація актуалізують додаткові виміри демократизації. *Право людей на пам'ять, а також збереження інституційної пам'яті* не можна вважати щойно посталими. Однак це найчастіше інституційно не закріпленні, не унормовані або ж лише «косметично» окреслені права та обов'язки. Про них все ще не пишуть у конституціях, а отже, саме про них писатимуть передвиборчі програми демократичні політичні сили. «Непочуті» голоси, забуті фрагменти минулого, турбують електорат, а відтак стають частиною політичної боротьби. Історії, свідчення, спогади – закладають сценарії для все складніших напрямів розвитку демократичного політичного режиму та нових серій демократизації як процесу неперервного.

Шляхи пізнання демократії: серії свідчень

Існує багато способів розповісти про те, як суспільства та/чи їх еліти обирають шлях демократичного розвитку. Власне це також важливий шлях – вибір методу/ів, за допомогою яких ми вивчаємо демократичні зміни і розповідаємо про них у кожному окремому суспільстві чи глобальнішій ретроспективі. Про методологію політологічних досліджень написано багато ґрунтовних досліджень, водночас сучасні технології та засоби комунікації урізноманітнюють її та формують нові виклики перед дослідниками демократичного політичного життя.

Міждисциплінарна методологія найпевніше дозволяє розширювати зміст поняття «демократія» та одночасно ті способи, які ми використовуємо, щоб охарактеризувати реалії й перспективи такого політичного режиму [16]. З позицій історичної ретроспективи можливо укласти цілі колекції сюжетних

ліній, повернути імена, відновити хроніки, свідчення, що розкриватимуть складний і суперечливий демократичний транзит [15]. Ціннісний підхід окрім конкретних подій і персонажів дозволяє описати мотиви, настрої, судження суб'єктів демократичних змін [17]. Робота з «великими даними» додасть вимірності такій оповіді, порівняльної динаміки.

Окрему увагу в цьому контексті приділимо розумінню демократизації як процесу політико-культурному, що задає підґрунтя не лише політичним відносинам і процесам, але й цілому пласту явищ в літературі, анімації, архітектурі, кулінарії тощо. За окремими зразками культурної спадщини чи тенденційними проявами масової культури можна також вивчати характер процесу демократизації. Серіал як поширене явище сучасної культури не є винятком. Саме цей жанр дозволить нам викрити вразливості, потенційні можливості та проблеми демократизації, допоможе виявити необхідні інструменти для ефективнішого функціонування політичного ринку.

Загалом ідея «багатосерійної» демократизації запропонована нами не лише з огляду на сучасні маркетингові дослідження політики. Сучасна філософська думка поступово зміщує акценти з колись поширеної тези про «кліпове» мислення на вже виразну сьогодні тенденцію – *мислення «серіального».* Якщо раніше інформаційне суспільство все більше масштабувало проблему розсіяної уваги (яка природно ставала предметом наукової рефлексії), то найсучаснішим акторам все ж вдається заволодіти увагою за допомогою серійної обробки і подачі інформації, послідовної та поетапної роботи з пам'яттю людей.

Водночас одразу варто наголосити на умовності таких концептів. Зокрема деякий час досить зручною для пояснення дійсності, але з академічної точки зору, мало обґрунтованою, стала теза про «кліпове мислення». Їй відвели увагу багато вітчизняних дослідників. Київський політехнічний інститут присвятив питанню навіть окрему сторінку: «[…] комп'ютерні навички користувача (які створюють ілюзію доступності пізнавальних дій) не супроводжуються логічним осмисленням, операціоналізацією, теоретичним

засвоєнням предметних галузей навчальних дисциплін, широкою культурною асоціативністю у сприйнятті та розумінні процесів життя, живим спілкуванням[…]. Під впливом комп'ютерних технологій формується особливий тип мислення, «кліпова» свідомість, яка завдяки ЗМІ та лавиноподібному розвитку й динаміці агресивного маркетингу Інтернету, надзвичайними темпами набуває масового характеру: кількість людей з «кліповим» (фрагментарним, мозаїчним, піксельним, колажним, калейдоскопічним) мисленням швидко збільшується[…]. Абсурд стає «логікою» кліпового мислення[…]. І це є ментальною моделлю сучасної реальності – часу коротких фраз і думок» [14]. Загалом Г. Бахтіна, авторка допису, змальовує достатньо негативну соціально-політичну тенденцію.

Якщо схематизувати цей допис директорки науково-методичного центру «Системного аналізу і статистики» – можна зробити висновок, що коли сучасні науковці вживають поняття «кліпове мислення», йдеться зокрема про:

- масовий синдром розладу уваги;
- зниження аналітичних здібностей;
- оперування тільки фіксовано короткими змістами, невміння зосереджуватися на довгий час, працювати зі семіотичними структурами довільної складності;
- антиінтелектуалізм, втрату пізнавального інтересу й бажань досліджувати нові горизонти;
- обмеження потреб і здатностей до творчості;
- постійне використання (опрацювання та комбінування) вторинної інформації, відтак плагіат, фальсифікації;
- невідповідність способу думок способу життя, непослідовність рішень, розмивання відповідальності за них;
- віртуальну залежність від мережі інтернет;
- диспропорції між формальним та дійсним рівнем експертності, фаховості[14].

Загалом пошук публікацій за вказаною тематикою в наш час видає досить широкий спектр публікацій вітчизняних психологів, педагогів, філософів, політологів та інших дослідників [див. напр. 20; 23]. А втім у світовій академічній бібліотеці, окрім Білорусі, Казахстану, РФ, покликання на такий концепт, саме у формулюванні «кліпового мислення», практично не знаходимо. Цей, непопулярний на Заході підхід, однак виявився достатньо зручний для операціоналізації в українському просторі.

«Серіальне» мислення і парадигма, культура, яку вони формують, також досить дискусійні поняття, які, на відміну від попереднього прикладу, вже певною мірою описані й західними дослідниками. «Серіальну» культуру можна умовно зобразити як деяку хвилю, втрапивши на яку, сучаснику таки вдається сконцентруватися на конкретних цілях і цінностях людей, поступово скоригувати їх відповідно до актуального порядку денного політики, послідовно вибудовувати спільні програми розвитку тощо. При цьому теорія хвиль демократизації – широко відома в сучасній політичній науці – знаходить певне продовження у такій тенденції. Хвилі демократизації, про які свого часу писав С. Гантінґтон [19], означали історичні, зазвичай масштабні, значимі в глобальних вимірах переходи низки суспільств від недемократичних до демократичних основ співжиття. При цьому підкреслювалося, що ризики протилежних хвилеподібних змін – демократичного відкочування – завжди зберігаються. «Серіальна» культура підтверджує таку теорію та посилює її новими вимірами – особистісними переживаннями учасників цього процесу, їхніми досвідами та історіями.

«Серіальне» мислення не можна вважати явищем абсолютно новим. Тут нашу увагу привертають вже напрацювання літературознавців. Наприклад, про його застосування ще наприкінці 19 ст. пише сучасний дослідник текстів Д. Вільямс: «серіальне мислення» — це підхід до репрезентації та пізнання, який акцентує на повторенні, перерахуванні та агрегації [12]. У сучасній науці серіалізація загалом нерідко розглядається як достатньо успішний прийом донесення важливих змістів - у книгах, фільмах, художніх картинах

тощо. Її ефективність вже доведена на прикладі багатьох проєктів, що вочевидь мають стосунок і до соціально-політичної інженерії.

Окремі серії демократизації важливі та цінні самі по собі, не лише в контексті загальних суспільно-політичних змін. У сфері культури кожна серія – це експозиція, конфронтація, кульмінація, проміжні висновки та певний елемент недосказаності. Такий сторітелінг може передбачати як знайомство з новими героями, так і відкриття нових якостей вже знайомих протагоністів й антагоністів. Сюжетні лінії серії зазвичай звертаються до індукційної логіки, переплетені між собою, перегукуються з історичним, соціальним, культурним, не рідко й політичним контекстами. Розподіл складних взаємовідносин і процесів у порційні серії спрощує і їхнє сприйняття цільовою аудиторію. Така репрезентація до того ж зрозуміліша, ближча до життєвого циклу, вона формує ідентичність людини.

Оксфордський словник-довідник дає дуже коротке та, на наш погляд, точне визначення: «серіал – це історія репрезентована в частинах». Окремо тут наводиться й поняття продукування серіалу – «серіалізація» [4, p. 605]. Останнє поняття поширене в англійській мові (serialization), а також достатньо багатозначне (має літературне, лінгвістичне, екзистенційне, гендерне та політологічне прочитання). Однак в українській мові поняття поки активно вживається хіба у комп’ютерних науках, програмуванні. Якщо ж повернутися ще до латинського значення, то слово «серія» етимологічно походить саме від дієслова «serere», тобто «з’єднувати, пов’язувати, зв’язувати». У кожному разі йдеться про формування лінійного набору пов’язаних між собою позицій, схожих за деякими параметрами.

Серіали приваблюють людей. Мальовані в коміксах, написані в новелах, відзняті у відео тощо – кожен із можливих серіальних форматів має значний потенціал для нарощування своєї цільової аудиторії. Згаданий вище Д. Вільямс аналізує серіалізований роман комерційно успішної сенсаційної літератури другої половини 19 ст. Така часто викликала у тогочасному британському суспільстві моралізаторський осуд, але, наприклад, Томасу

Харді (з його першим романом «Відчайдушні ліки», 1871 р.) принесла неабияку популярність як автору, допомогла доступніше розкрити актуальні на той історичний момент проблеми соціальної нерівності. Дехто продавав його романи приховано, у коричневих паперових торбинках; траплялися випадки публічного спалення книги, – водночас подібні інциденти лише посили подальшу репутацію такої «серіальної» літератури [12]. Отже, жанрова специфіка серіалу значною мірою визначає прихильність широких мас, а відтак може бути використана й у інших форматах комунікації, в т.ч. між політичними суб'єктами та об'єктами.

В оповіданнях, рекламі, чи телестрічках серіали задля привернення уваги використовують різні прийоми і засоби, найважливіший з яких — вміння поєднувати вже знайоме / передбачуване / очікуване та цілком нове / несподіване. Ті, хто стежить за серіалом, звикають до конкретної атмосфери, героїв, особливостей їх відносин тощо – це додає відчуття стабільності, виробляє певні звички, навіть періодичність дій тощо. Водночас несподівані сюжетні зміни в серіалі здатні по-справжньому здивувати, спонукають замислюватися й миттєво мобілізувати. Ці чергування сталих та динамічних перетворень можуть пропорційно вираховуватися, зумисне підбиратися, а використання подібних прийомів у політиці – може додавати важливих переваг і дивідендів.

Дозоване, «серіальне» мислення ще ближчим до розуміння політичних процесів робить когнітивна психологія. Наприклад, у цій галузі пишуть про сучасну теорію прийняття рішень, у якій два способи мислення – серіальне/послідовне та паралельне – часто протиставляються, і відрізняються залежністю від оперативної пам'яті людей. На практиці ж нерідко ці способи суміщаються і важливі не лише у контексті результату певного рішення, але й до його осмислення, у процесі прийняття, в ході вирішення проблемної ситуації [3]. Таке процес-орієнтоване дослідження допомагає не максимілізувати «серіальний» підхід до всього масиву

політичних інститутів, відносин, явищ, але водночас і вказує на можливості та значимість послідовних процесів.

Глобальні та регіональні кризи, які розгортаються за певною «серіальною» / послідовною логікою, також зобов'язують переглянути форму й наповненість демократичного режиму, ті способи, в яких ми його описуємо. У цьому контексті привертає увагу одна з останніх тематичних публікацій – від австралійських політологів про стан дорадчої демократії в епоху серійної кризи [6]. Ця оглядова стаття велику частину відводить політичному контексту сучасної демократії, який дослідники характеризують через такі типові прояви: політична поляризація, поширення нахабства, нормалізація дезінформації, зростання інтересу до пошуку спрощених рішень складних проблем. Ці прояви, за спостереженнями авторів, мають тенденцію до постійного нарощування (за «серіальною» логікою). Водночас і деліберативна демократія еволюціонувала, щоб стати «наполегливою на практиці, точною в теорії, глобальною в охопленні та амбітною в емпіричних дослідження» [6]. Спосіб, у який ці політологи описують демократію, що «продовжує розвиватися», не зважаючи на послідовні кризові явища, також можемо охарактеризувати як лінійний, що вкотре актуалізує «серіальний» підхід для політичних наук загалом.

Сучасна оповідь про шлях до демократії на рівні прийомів і технік може багато почерпнути з масової культури, яка довела свою ефективність. Наприклад, із популярного в наш час жанру псевдодокументального ситкому. У ньому герої не просто відіграють свої ролі та взаємодії, але й окремо описують чи пояснюють їх на камеру – свої почуття, вчинки, плани тощо. Ніби недостатньо традиційного закадрового голосу, що веде основну оповідь і/чи пояснює контекст. Часто від такого голосу й зовсім відмовляються. Натомість глядачам пропонують такі собі самовикриття, приватні зізнання героїв. Ілюзія інтимних свідчень нібито виймає героя з контексту подій та максимізує його особисту призму. Цей ракурс великою

мірою й зближує, навіть залучає глядача, чимало подібних проєктів вибудовують цілі мережі зворотної комунікації.

Інший приклад – реаліті-шоу – це не тільки розважальний контент. Творці майже завжди намагаються долучити елементи інтерв'ю, свідчень, що зрештою впливає на рейтинговість таких проєктів. Нерідко вигадані події представлені в документальному стилі – це феномен ситуативного серіалу, який імітує багато актуальних для суспільства явищ та супроводжується не лише загальним контекстом, але приватними, достатньо близькими та реалістичними для людей історіями. Без такого виміру особистісних свідчень в сучасних умовах дуже складно впроваджувати демократичні зміни.

Зокрема художні образи, створені успішним американським кінематографом, допомагають увиразнити актуальні проблеми політичного транзиту та роль спогадів у цьому процесі. Така аналогія дещо спростить розуміння складних суспільно-політичних явищ і процесів. Вона видається особливо корисною, коли йдеться про ціннісні виміри політики – їх достатньо складно обґрунтувати, зважаючи, наприклад, виключно кількісні підрахунки, а також у світлі популярності, якою ці теми (мови, пам'яті, культури тощо) користуються серед широких мас.

До того ж йдеться про телесеріал і як про переконливий інструмент впливу на інформаційне суспільство. Сучасні продукти масової культури моделюють нашу реальність. Багато з них пишаються своєю безглуздістю, інші ж навпаки – оцінюються критиками з позицій актуального мистецтва, освіти, соціальної інженерії. Чимало сучасних кінострічок вміло використовують та імплементують теоретичні знання з філософії, економіки, соціології, культурології, політології та інших наук, або навіть стають безпосередніми майданчиками для популяризації науки.

У цьому зв'язку нашу увагу привернув популярний фантастичний телесеріал «The Good Place» (в україномовному перекладі «У кращому світі»), який транслювався на каналі NBC з вересня 2016 р. та завершився чотирма сезонами наприкінці січня 2020 р. [10]. Його творець – Майкл

Герберт Шур – свого часу отримав ступінь бакалавра в Гарвардському університеті, був також президентом «Harvard Lampoon» (гумористичного видання для студентів, заснованого ще у другій пол. XIX ст.). Ще до згаданої кінострічки М. Шур уже став співавтором успішної докукомедії / мок'юментарі «Parks and Recreation» – політичної сатири, у якій здійснюється спроба продемонструвати особливості місцевого політичного життя та бюрократії у США. Прикметно, що у цій імітаційно-документальній стрічці, в окремих серіях епізодичні ролі зіграли й справжні політики (Джон Маккейн, Мішель Обама, Джо Байден) [8]. Фільми, в т.ч. й багатосерійні стали ще одним інструментом політичного впливу, однак водночас варто припустити, що і сучасна художня індустрія певною мірою витворила прообрази наших суспільно-політичних змін.

Імітація демократії: (не)вигадані сюжети й експерименти

Коротко проаналізуємо художній твір, який допоможе охарактеризувати і деякі суперечності демократизації. За жанром серіал «The Good Place» визначають як філософський твір, комедійну драму, зрештою (анти)утопію, тобто таку спекулятивну белетристику, яка зосереджена на соціальних і політичних питаннях, а у своїх вигаданих образах використовує різноманітні атрибути реальності. Багато подібних творів загалом пропонують людям деяку втечу від реальності, але дослідницьку увагу привертають передусім ще й ті зразки жанру, які навпаки – допомагають зрозуміти дійсність. На наш погляд, твір М. Шура належить саме до таких. Він про «чотирьох людей та їхніх потойбічних (не)друзів (англ. «frienemy»), які змагаються у загробному світі, щоб зрештою встановити, що ж означає бути доброю людиною» [11].

За сюжетом двоє жінок та двоє чоловіків після смерті потрапляють до «кращого» світу. Тут їх зустрічає та постійно підтримує «архітектор». Він переконує головних героїв, що це унікальний, комфортний, дружній квартал, спроектований для усіх можливих потреб його жителів, які цікаво та радісно проводять дні разом. Будь-які їхні бажання миттєво виконує штучний

інтелект, а необмежені можливості дозволяють розвиватися в улюбленій справі навіть після смерті. Поряд з головними героями найкращі – альтруїсти, віддані високим цілям люди, чиї життєві історії епізодично переповідають.

У першому сезоні телесеріалу нам показують, як попри все одна з головних героїнь підозрює, що потрапила у «хороше» місце помилково, що своєю земною поведінкою не заслуговує на таке «райське» життя. Для того, щоб не втратити його, четверо людей таємно від «архітектора» вирішують стати кращими версіями себе. Вони вивчають уроки етики й намагаються її активно практикувати. Відзначений, зокрема і за оригінальність, успішний сатиричний ситком оповідає історію «зростання над собою» чотирьох абсолютно різних людей у нових незвичних умовах.

Мандрівка згаданих героїв до «кращого» світу дещо перегукуються з ідеями демократичного транзиту. Демократизація суспільства, у найзагальнішому сенсі, мала би передбачати передусім розвиток кращих, шляхетних якостей людей, їхнє зростання, порозуміння в оновленій системі морально-етичних координат, системі, що задасть напрям і для усіх інших (політичних, економічних, культурних тощо) відносин у суспільстві. Однак ставати кращими версіями самих себе – складне завдання, що потребує розробки цілого комплексу механізмів підтримки та мотивації. Розвиватися як частина демократичної спільноти, як громадянин означає також вміти порівнювати свої попередні вчинки та рішення з дійсними. Втім опора на власну пам’ять часто хитка і ненадійна у соціально-політичних відносинах. Демократія ж покликана приймати справжню природу людини з усіма її недоліками, вразливою пам’яттю, властивою схильністю помилятися.

Декларація демократії не означає її втілення у життя, але додає аргументованості демократичному вибору, стимулів для кожного індивідуального вибору – розвиватися відповідно до правил демократичного співжиття. «Архітектор» із кінострічки докладає багато зусиль, аби описати всі переваги нового світу, особливості його функціонування, найкращі

винаходи. Його оповідь додає переконаності людям, що їм є заради чого змінюватись, аби залишитися в цій громаді. Не менше вражають й історії про т.зв. «гірший» світ, сповнений катувань та жорстокості. Ці розповіді, флешбеки, рефлексії, а також обговорення, навіть за зачиненими дверима, поступово змінюють випадкових і далеких від моральних чеснот людей на краще.

У згаданому телесеріалі лише наприкінці 1-го сезону головні герої дізнаються, що насправді все довкола – бутафорія, вони потрапили не до «кращого» світу, а до «гіршого». Щоправда тут «модернізована» система катувань – від звичайного фізичного насильства темні сили перейшли до насильства психологічного. Це поки тільки разовий експеримент того ж «архітектора». Експеримент проте не вдався, адже піддослідні вийшли за його рамки та дізналися, що є лише учасниками випробування.

Демократичний вибір наприкінці 20 ст. для багатьох тогочасних суспільств супроводжувався ще й складними паралельними процесами державотворення. Чимало проголошених орієнтирів так і не стали частиною суспільно-політичної практики. Чимало реформ мали експериментальний характер, вони так і не справдили демократичних сподівань тогочасних громадян. Однак сам факт демократичного вибору став для багатьох стимулом розвитку.

Вдавати демократію та розвивати її – здавалося б абсолютно різні стратегії у політиці. Однак у призмі пам’яттєвого дискурсу перша цілком може бути важливою передумовою другої. У 1990-х рр. мало хто з політиків і чиновників в Україні практикував демократичні механізми роботи, однак більшість з них підтримували фасадні елементи демократії, демократичну риторику загалом. Так, наприклад, з’являються пам’ятники магдебурзькому праву, віддається шана конституціоналістам, у календарі державних свят та значимих дат віддають належне пошануванню борців за демократичні зміни, відзначенню міжнародних пам’ятних дат захисту прав меншин тощо. Ця робота продовжується і досі. У багатьох такі владні вчинки викликають

скептичне ставлення, мовляв це лише «окозамилювання», виправдання за попередні роки бездіяльності. Однак у такий спосіб формуються нові місця пам'яті (у розумінні П.Нора), вони стають частиною міста/села, громадського життя, їх приймають у роботу освітні програми. Поступово показові заходи та ареали (хоча вочевидь не всі) стають дійсним ресурсом впливу, в т.ч. й суспільно-політичного. Те, що раніше використовувалось за бутафорію, яка дозволяла приховувати антидемократичні практики влади, згодом стає інструментом протидії такій владі.

Політичний клас, який практикує ретроградство, але заради самозбереження все ж відповідає на суспільний запит із відновлення спільної пам'яті – у такий спосіб хоч і затягує та все ж серіалізує демократичний транзит. Чимало автократій навпаки стають можливими через втрату контролю суспільством над власними підручниками з історії. Інакший шлях до демократії для тих держав і суспільств, що послідовно працюють з відновлення власної історії.

Якісна промоція демократії, її репрезентація у цілісних і продуманих оповідях не може осмислюватись окремо від роботи зі суспільною пам'яттю, при чому пам'яттю емоційною. Сучасна західна цивілізація багато приділяє уваги спогадам, і йдеться про переважно емоційні «згустки» подій, фактів, персонажів.

Типовий художній прийом флешбеків (раптові осяяння з минулого, зворотні кадри) все частіше використовують і у політиці. Поняття «Flashback» (з «flash» англ. – раптовий спалах, «back» – зворотній напрям) у словниках трактують як зміну сцени в історії чи у фільмі на сцену, що відбулася раніше [4, p.244]. Потенційно, викликаючи образи з минулого, апологет демократії не просто підсилить цінність моменту, він підвищить її значення в історії кожного з цільової аудиторії, надасть їй особистого сенсу. Флешбеки дозволяють ретроспективно порівнювати пережите і щойно набуте. Часом саме переломні етапи в житті окремої людини або спільноти супроводжують такі спалахи-нагадування. Їхня роль не вимірюється

кількісно, але змістовно збагачує демократичний процес, робить його зрозумілішим, послідовнішим, виправданим спогадами про колишні здобутки та/чи труднощі, негідні вчинки минулого.

Проблему «загравання» в демократизацію добре ілюструють окремі серії «The Good Place» [10]. У містечку активно експериментують зі смаками та інтересами людей. Професору етики пропонують спробувати щось нове - картографування чи журналістику. Головний архітектор спершу натякає, а потім і прямо заявляє, що справа життя професора – 800-сторінкова монографія – нічого не варта, заплутана й нецікава. Замість традиційного морозива жителям пропонують начебто удосконалені ласощі – заморожений йогурт зі загадковими смаками-відчуттями. Однак подібні зміни, що підносяться як рух на краще, все ж більше тривожать людей, вносять додаткову емоційну напругу, сумніви і навіть розчарування. Зміни, що презентуються як виключно нові можливості, все ж часто мають зворотній ефект. Люди, яких переконують у дріб’язковості їхнього власного минулого, не знаходять розради у нібито безмежжі нових горизонтів. Мовою серіалу – вони скоріше викриють нечесні задуми «архітектора» громади, ще активніше шукатимуть відповідей у власному минулому, вимагатимуть повернення спогадів, аніж будуть діяти за нав'язаними правилами та принципами. Вдавання ж демократії, що все ж супроводжується чесним заглибленням в історію, відкриттям архівів, руйнацією історичних міфів, поступово може зростити усвідомлене громадянське суспільство й дійсно демократичний політичний режим.

При цьому відновлення інтересу до минулого в жодному разі не варто плутати зі спробами реставрації минулого. Для багатьох сучасних людей демократичний вибір є очевидним. Це вибір захищених прав і свобод, відкритої політики, представницької влади. Водночас менш очевидні ті страхи, за якими інші люди приховують своє заперечення демократії. Це загалом достатньо широкі варіації – від страху самостійного прийняття рішень до страху агресивного нападу сусідньої антидемократії. І саме на

суспільних страхах, вигадках про колишню велич переважно вибудовують свої режими диктатори. Усілякі докази на користь правління вузької групи людей є лише виправданням, що приховує страхи, при чому подібні страхи нерідко підкріплюються зверненням до минулого – дійсного чи й цілковито вигаданого.

Тож, чи надаються такому ж «серіальному» мисленню сучасні автократії? Така *серіалізація у зворотному антидемократичному напрямку* також ймовірна. Більш того, у багатьох випадках тоталітаризм стає можливим не як раптовий прихід до влади конкретного лідера чи партії, а саме як поступове, серійне згортання прав і свобод із мовчазної згоди громадян.

Тут важливий аспект складає ставлення до історії, за яким можна вимірювати й окремі можливості актуального політичного режиму. Наприклад, лояльність до диктаторів з минулого, може свідчити про ймовірність зрощування диктаторської влади сьогодні. Деградація суспільства до такого рівня відбувається поступово. При цьому й у суспільствах, що демократизуються, найчастіше послідовно відбувається і відмова від подібного минулого, його публічний осуд. Ці протилежні тенденції багато разів описані різними науковцями, зокрема й на прикладі контрастів у ставленнях до Й. Сталіна серед громадян РФ ти України [18; 25]. У цьому ж тексті звернемо увагу на серіальну динаміку відповідних тенденцій, що виразно продемонстрована на рисунку нижче – зображенні результатів соціологічних опитувань від Київського міжнародного інституту соціології в Україні, а також дослідницької організації «Левада-Центр» у РФ відповідно.

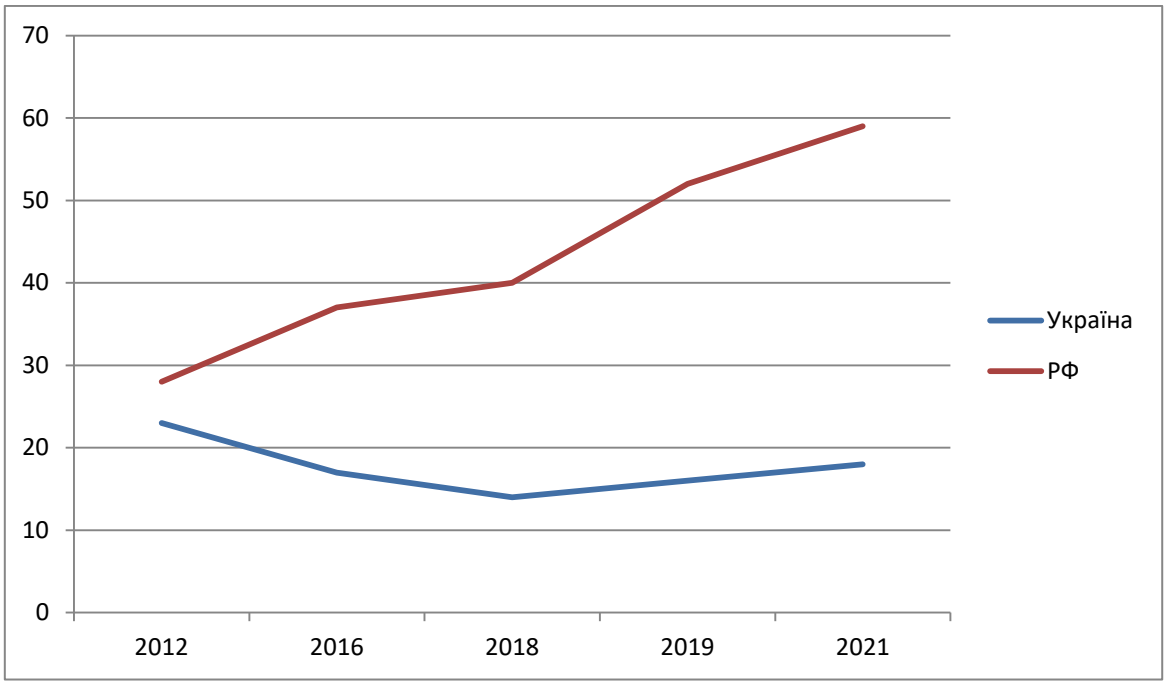

Рис.4. Позитивне ставлення до Й. Сталіна
у російському та українському суспільствах**[**25**].**

На рисунку ми бачимо, як з 2012 р. стабільно зростають схвальні оцінки постаті Й. Сталіна в історії російського суспільства. Водночас в Україні за цей же період навпаки послідовно формується негативний образ цього тоталітарного правителя, хоча крива коливається, допускає навіть певні «відкочування» таких ставлень. Цим суттєво відрізняються суспільства, що обрали демократичний шлях розвитку – він непередбачуваний, суперечливий, нелінійний, але кожен новий сюжет в ньому більш реалістичний, більше відповідає складній природі людей та їх спільнот, аніж безальтернативні історії автократій.

На ринку сучасних телепродуктів автократії можна було б порівняти з т.зв. *мильними операми.* Це типова, шаблонна історія одного героя – незмінного або лише технічно зміненого правителя, його сім'ї, клану, найближчого оточення. Ця біографія часто зумисне авантюрна, штучно глорифікована, передбачувано позитивна, вона різко контрастує з життям пересічних громадян. Така архаїчна у своїй недосказаності оповідь приховує дійсні істинні мотиви рішень, корупційні складові, насильство.

Антидемократії продукують численні потворні історії для загального споживання. Такі форми не мають нічого спільного з реальністю, заперечують здоровий глузд та однак своїми масштабами, кількістю, тиском заміщують навіть життєво важливі для громадян оповіді. Тому тут поступово приватне підмінюється загальним, навіть елементарні потреби людини нехтуються на користь добробуту режиму. Прижиттєві пам'ятники «лідерам нації», показові концерти, бутафорна велич – усе це характерні пам'ятні практики автократій, які послідовно накопичуються.

Як поганий сценарист плутає героїв, декорації,обриває сюжетні лінії, так і очільник антидемократичного режиму конструює заздалегідь нереалістичні та абсурдні суспільно-політичні відносини й інститути. Тут переконують в унікальності обраного шляху державного розвитку, неповторності політичного режиму. Зокрема оксиморони стали типовими в російській оповіді про власний режим. Його захисники характеризують цей політичний лад, поєднуючи абсолютно протилежні за змістом поняття. Серед таких, наприклад, поняття «демократура», «керована демократія», «політико-правова модернізація в сторону посилення консерватизму і націонал-патріотизму» [18].

Саме у подібній нереалістичності пропонованих автократами історій вбачаємо їхню ранню чи пізню, але все ж невідворотну саморуйнацію. Протягом згаданого раніше серіалу архітектор безліч разів буде стирати пам'ять головним героям. 802 рази він буде намагатись розпочати все спочатку, відновити ідеальну, на його думку, систему катувань, яка при цьому буде оманливо схожою на «кращий світ». У безкінечних спробах розгадати істинну природу спільноти, він щоразу заново буде її відбудовувати, дещо змінюючи фасадні оздоблення. Однак люди щоразу знаходитимуть можливості згуртуватись та відновити хоча б фрагменти колишніх спогадів. Тож навіть помічники архітектора поступово втрачають довіру до цієї справи, і зрештою вимагають більшої влади для себе. Режими,

побудовані на фальшивих свідченнях і вигаданих історіях, навіть з необмеженими можливостями і ресурсами, руйнуються.

Неперервна боротьба за демократію: обмін ролями

Демократизація – неперервний процес співпраці, взаємодопомоги, вирівнювання можливостей, що особливо виразний перед загрозами й небезпеками зовнішнього світу. Вигаданий вправним американським кінематографом архітектор таки відмовиться від первинного задуму. Зрештою йому вдасться повністю змінити, удосконалити загальну систему транзиту людей до інших світів – кращих чи гірших – але робить він це не сам. Для того, щоб вибудувати ефективнішу систему заохочень та покарань людей, неземні істоти об'єднують свої зусилля з тими ж таки людьми, і навіть на деякий час обмінюються ролями. Виявляється, щоб зрозуміти особливості функціонування громади, представнику правлячого класу важливо стати її частиною, спробувати пересічну роль, і навіть делегувати владні повноваження. Не менш важливою у процесі розвитку відкритих суспільно-політичних відносин є і співучасть громадян: їх здатність зберігати здобутий досвід, передавати важливі сенси, самоорганізовуватись. У сучасних демократіях і пересічні громадяни, і політичні діячі постійно працюють над собою і між собою, оскільки відчувають необхідність у зв'язках, потребу спілкуватись та підтримувати одне одного. При чому це не тільки філантропія, а взаємовигідна позиція.

Демократизація в сучасних умовах осмислюється не тільки і не стільки через призму панівних інститутів чи норм; у цьому процесі найважливішу роль відіграють люди. Їхнє багатоголосся, захищені свободи, відкриті можливості дозволяють розвивати й інституційні складові політичного режиму. Водночас відчути й оцінити цей поступ також неможливо окремо від людського життя. До прикладу, ще одне профільне міністерство чи наглядова рада викличуть мало інтересу серед широкої громадськості, але історії людей, які увійшли до складу цих відомств, або які отримали тут

професійну допомогу можуть посприяти підтримці необхідних політичних змін та інституцій. При цьому помилково вважати, ніби це разові заходи – політичні інститути і норми потребують постійної підтримки й динаміки саме як людиноцентричні оповіді. Народні представники, політичні еліти загалом повинні зважати на таку особливість інформаційного суспільства, давати людям інструменти для порівняння умовно вчорашніх та сьогоднішніх реалій.

Гарна пам'ять дозволяє нам швидко реагувати за кермом, не губити ключі, вчасно вітати близьких із річницями. Навіть ці найпростіші приклади потенційно викликають безліч хвилювань у пересічної людини. Пам'ять одночасно може не давати нам спокою, коли повертається згадками про нереалізовану можливість, образами колишніх друзів, неспокоєм, а тому психологи пропонують і низку методик, прийомів, інструкцій для розвитку людської здатності запам’ятовувати. Однак чи можна подібні аналогії використати на рівні суспільства або держави? – тобто чи пам'ять так само важлива для безпеки суспільства, його стабільності, порозуміння з іншими.

Ще досі науковці сперечаються про те, наскільки доречно говорити про *пам'ять як сутність колективну***.** Однак в сучасних високотехнологічних умовах така дискусія практично вичерпана. Конструювати чи нарощувати спільну, однакову для всіх пам’ять немає потреби. Тепер значно ефективніше та швидше працюють адресні повідомлення. За допомогою соціальних мереж, через увімкнену функцію геолокації тощо сучасна людина роздає про себе стільки відомостей, що дозволяє формувати дуже адресні продукти саме для неї, в т.ч. і у галузі політики пам'яті. Так на шляху до роботи вчитель помітить банер про виставку на історичну тематику, в улюбленій кав'ярні студент отримує запрошення на документальний фільм, а на черговій онлайн конференції підприємців бізнесмен побачить нові можливості для інвестування в історико-туристичні об'єкти. Безумовно за цих умов завдання політики пам'яті ускладнюються, інструменти розширюються, водночас і перспективи їх реалізації значно ефективніші. Більш того, з реакцій

сучасника на ті чи інші повідомлення, зміни, «подразники» у цій галузі досить оперативно можна відкоригувати політику. За допомогою сучасних е-щоденників тепер кожен може записати свої спогади чи історії своєї родини, висловити своє бачення щодо давнішого минулого, передати прожитий досвід зарубіжного середовища – усе це безцінний банк даних для сучасного актора політики пам'яті.

«Серіальне» мислення вигідне тим суб'єктам, хто планує *довготривалу політичну гру.* Таким політичним акторам зручно втримувати увагу в спосіб поступового нарощування потенціалу. У цей спосіб також нарощується деякий репутаційний капітал політичного дієвця чи організації. Від студентського активіста, через низку інститутів та спільнот до парламентської зали – цілком типовий шлях сучасного демократичного політика. Він випробовує свої сили в громадському русі та/або бюрократичній системі, в інтелектуальних спільнотах чи/і в підприємництві. Варіацій чимало, при тому такий шлях наповнений як помилками, так і конкретними здобутками на шляху зростання, посталими й подоланими труднощами. Обов'язково така особиста історія тісно зв'язана з історичним минулим суспільства, соціальною роллю індивіда, а нерідко і його родини, предків, близьких, оточення. Він «прив'язує» свою біографію до національної, до широкого соціального контексту. Майстерний політик робить це послідовно, репрезентує дозовано, а також корегує вчасно. Це багатосерійне дійство, на яке приречений практично кожен публічний діяч сучасності, що прагне політичного впливу.

Варіанти сценарію можуть відрізнятися та залежать від багатьох історико-культурних обставин, проте їм однаково властива відкритість до демократичних змін. Проілюструвати цю думку дозволять біографії двох сучасних політиків.

1) Британський прем'єр Борис Джонсон походить із впливової родини, поетапно здобуває якісну освіту, очолює Оксфордський союз, займається політичною журналістикою у всесвітньо відомих виданнях,

пише сенсаційні статті, книги, готує документальний серіал BBC, обирається до Палати громад, двічі виграє посаду мера Лондона, набуває урядового досвіду, стає провідником кампанії «Brexit.», очолює Консервативну партію та здобуває для неї рекордну з часів М. Тетчер кількість голосів виборців. Звісно, це лише окремі, широко відомі епізоди біографії політика, до того ж різні етапи його політичної кар'єри вже описані в книгах [див. напр. 1; 9]. У 2014 р. він публікує роботу про «геній Черчилля» [21], що однак достатньо автобіографічна. Це 23 епізоди (розділи), які поступово зв'язують його погляди, вчинки, рішення з історією Вінстона Черчилля, а отже й всієї Великої Британії, складного, але переможного відрізку її минулого.

2) В епізодах [26] і навіть коміксах [5] вже частково описане й життя українського президента Володимира Зеленського. Він зростає за більш як 300 км від столиці України, отримує фах юриста, очолює команду КВК, разом з нею підкорює московський шоу-бізнес, активно гастролює республіками колишнього СРСР, працює генеральним продюсером одного з найбільших телеканалів України, озвучує популярних героїв кіно та мультфільмів, бере участь у виробництві десятків фільмів і телесеріалів, зокрема й із виразною політичною сатирою, на президентських виборах здобуває рекордну перемогу за всю історію незалежної України. Наразі В. Зеленський не пише книг, але щодня звертається до громадян, лідерів світу, міжнародної спільноти на підтримку – ці виступи вже покладені в основу знову ж таки серії книг [22; 24; 28].

Описані політичні діячі достатньо відрізняються між собою. Може видатися, що це дві абсолютно різні, десь навіть протилежні історії. Дійсно, назви ключових інститутів, кількість змін, інтенсивність трансформацій на шляху головного героя, форми його самопозиціонування – усе це варіативна частина історії політика. Однак загальна логіка саме для демократичного сценарію спільна – це зрозумілий, відносно відкритий (або такий, що

принаймні видається прозорим для більшості) шлях. У межах різних, але авторитетних для конкретного суспільства структурах, такі герої вибудовують «серіальну» історію свого зростання. Якщо історія британського прем'єра – це також історія британських закладів освіти, авторитетних видань, двопартійної системи, європейського парламентаризму і навіть національних символів (на зразок лідера часів Другої світової війни), то для історії В. Зеленського подібні інституції не такі важливі. Сучасні політики працюють з пам'яттю та уявою свого суспільства, максимально віддзеркалюють його. Тож традиційні інститути, що втратили або ще набули належної довіри в суспільстві, не представлені й в біографії українського обранця. Шлях від комедійного актора до президентства зрозуміліший для більшості українського народу.

Теорія раціонального вибору навчає обирати політиків за їхніми програмами. Однак практика показує дещо зворотну тенденцію – виборець голосує не лише за обіцянки майбутнього, але й за минуле, історію свого кандидата. У такій історії, особливо серіалізованій, виборець може впізнати себе чи когось зі своїх близьких. Обом політикам з нашого прикладу властива цілісна і багатосерійна особиста історія – вражаючі злети, схильність до розваг, нищівна критика пануючого дискурсу, а відтак і вражаючий електоральний успіх. Обоє вкладають багато зусиль, щоб і надалі залишатися зрозумілими, щоб хоча б подумки кожен міг пережити їхній досвід, продовжував і розділяв разом з ним цю умовну подорож владними кабінетами.

Хтось може заперечити, адже і у В. Зеленського, і у Б. Джонсона трапляється немало дискусійних висловлювань, контраверсійних публічних виступів, непослідовних вчинків тощо. Проте й сучасний сторітелінг не творить бездоганних героїв, навпаки – їхні недоліки репрезентуються як переваги, ознаки людяності, а їхні помилки – як право кожного члена демократичного суспільства.

Професійна політична кар’єра ще й у тій мірі опирається на «серіальне» мислення сучасника, що далеко не одразу викриває усі можливості та ресурси лідера / громадсько-політичного руху / політичної партії. Намагаючись підтримувати постійний інтерес в суспільстві, політики дозують інформацію, витримують певні темпи її оприлюднення, тематичне й жанрове різноманіття. Це особливо важливо, зважаючи на можливості людського сприйняття, скороминучість інформаційних потоків, оперативність їх висвітлення. Одночасно комунікація через соціальні мережі сьогодні дозволяє практично кожному транслювати необхідний мінімум щоденних новин, свідчень та підтримувати таку затребувану серіальність. Тому сьогодні нам презентують політика-розробника прогресивного законопроекту, завтра його ж волонтерську активність, ще за день – його вражаюче зізнання (coming out).

Серіальні репрезентації, за спостереженнями дослідників, мають режими:

1) матеріальний / тактильний / афективний (враховує специфіку довготривалості серіалації, зокрема забування, що позначається на можливості зберігати та сприймати ті чи інші задавнені фрагменти «серіалу»);

2) дискретний / раціональний / числовий (враховує деякі шаблони повторень, нагадувань, необхідні для підтримки загальної динаміки, а відтак й інтересу до «серіалу») [12].

Обраний «серіальний» метод роботи на політичному ринку зовсім не убезпечить ані політика, ані його оточення від авторитарних прагнень у майбутньому. Сьогодні переконаний демократ, відкритий до змін та інноваційних методів політичної боротьби, вже завтра може перетворитися і в антагоніста, наслідувати антидемократичні практики. Однак такий «серіал» стає затягнутий у сюжеті, його «герой» ризикує швидко набриднути суспільству, втратити колишні рейтинги. Інший сценарій може передбачати навпаки – тимчасовий відхід від справ. Сучасні лідери свідомо йдуть із

постів і можливо згодом повертаються, коли знову відповідають суспільним очікуванням, здатні запропонувати нові історії для спільного творення.

Поняття сценарію вживаємо тут не стільки для позначення штучності (хоча на практиці він часто так і використовується), скільки для акцентування на спланованості політичної діяльності. Вдумливе й поступове планування свого професійного зростання, комунікації з людьми та організаціями, віртуальної активності, перебирання на себе різних ролей тощо – може додати нову якість політичній боротьбі, при чому не лише особистісній (за владу на політичному ринку). Особиста конкурентоспроможність політиків – це також і спроможність демократії загалом відстоювати права і свободи в сучасному все складнішому світі викликів та загроз людству.

Отже, здійснений аналіз дозволяє зробити окремі **висновки.** Мовою маркетингу демократія давно перетворилася на *бренд,* її впізнають, асоціюють із певною якістю життя, нерідко конкретними іменами чи локаціями. Водночас, якщо раніше бренди означали високу ціну та якість, то тепер до цих необхідних характеристик додається ще й їх відкритість до перспективи, вміння пробуджувати емоції, якщо казати образно – підтримувати довготривалий серіал для своєї аудиторії. Бренд втрачає інтерес сучасних споживачів, якщо не додає з певною періодичністю нових форм і механізмів для ще простішої комунікації з ними, не розвивається, не підтримує деяку історію / легенду. Комерційний бренд вже традиційно з’являється у рекламному ролику, але продемонстрована там історія тепер часто недоказана. Така реклама – оповідь, що обривається на несподіваному моменті, побудована на натяках і емоціях, продовжується цілою серією сюжетів. Цей досвід вивчають і в політиці.

Сучасні маркетинг-фахівці вдаються до найрізноманітніших прийомів, щоб не так дати готову відповідь, прямолінійну рекомендацію споживачу, як спровокувати його на самостійний пошук, наштовхнути на необхідну ідею. Цю ідею розвиватимуть в улюбленому фільмі, про бренд несподівано

заговорить популярний блогер, у соціальних мережі запустять тематичний флешмоб тощо. Зрештою історію продовжуватимуть вже не з одного комунікаційного каналу, вона свідчитиме про деякий стиль життя.

Демократія, мовою ринкової аналітики, також прямує цим шляхом. Водночас рівень довіри до політики все ще низький, тож саме у цій сфері скоріше за інші йтиметься про викриття штучних форматів подібної комунікації, а також необхідність безпосередньої залученості людей до історії такого бренду. Для сучасної аудиторії важлива не так монологічна історія демократії, як її різнопланові історії, не «національна пам'ять», а спогади, живі свідчення, досвіди, що співпереживаються.

Демократизація часто залежить від *способів її репрезентації.* Багатосерійний сторітелінг – лише один із них. Цей спосіб популярний в сучасному мистецтві, культурі, його продукти охоче споживають, а відтак вже й навчають відповідних фахівців. Темпи написання різноманітних історій вражають та пов’язанні з необхідністю задовольнити «апетити» широких аудиторій. При чому йдеться про найрізноманітніші запити у суспільстві, кожен з яких заслуговує окремої уваги та має бути належним чином опрацьований, в т.ч. і на рівні політичному. Ознакою якісного серіалу є зв’язаність подій у різних частинах, коли кожна серія сприймається і як окрема одиниця, і щонайважливіше – як частина більшої цілісності. Поширювати демократичні цінності, розповідати про їх розвиток означає також знаходити дуже адресні можливості пропорційної комунікації.

Зрілі демократії також стикаються з низкою труднощів, тож тут працюють над своїми брендами, вкладають ресурси в культурну дипломатію, репрезентативні суспільно-політичні структури, привабливі образи своїх політичних інститутів і цінностей для міжнародної спільноти. Загрози для демократії знову відчутні в сучасному західному суспільстві, причому передусім на проблему звертають увагу авторитетні історики. «Ми забули історію, ще трохи – і ми нею знехтуємо. Якщо ми хочемо заново ствердити, що нашою метою є свобода, нам слід повернути собі власне відчуття часу», –

пише передусім для американського читача Т. Снайдер [27, с.110]. Тож демократію не здобувають раз і назавжди, її проживають, додаючи все нові й нові можливості, спогади та свідчення.

Чимало дослідників вказували на недовершеність української національної ідеї, однак сьогодні такий формат може бути навіть вигідною перевагою, стимулом для розвитку. Тепер ця історія багатоваріантна і вимагає деліберативності. Серед різних моделей демократії – елітарної, плюралістичної, партисипативної, фінської, американської, французької тощо – вибирають вже не лише еліти та суспільства як колективні актори. Кожен може дослідити й порівняти доступні моделі демократії, прагнути її окремо взятих компонентів і при цьому розуміти їх недовершеність, майбутню необхідність доповнювати новими змістами. Такі враження потребують постійного наповнення. Однак на контрасті зі сусіднім агресивним і деспотичним сусідом демократичний режим має все більше передумов, щоб усвідомлено сприйматися як такий, що постійно (ро)згортається.

Історія переходу до демократії в Україні заслуговує зйомки не одного багатосерійного фільму. Його жанр ще визначить майбутнє, а також оптика автора. Проте ті переломні моменти, які за більш як 30 років незалежності переживає українське суспільство, вже сьогодні фіксують унікальні персонажі, несподівані сюжетні лінії та їх небачені зіткнення. Ці свіжі спогади та задавнені історії, що збираються в наші дні, ще будуть зіткані у канву цілісних репрезентацій, а їх політологічний аналіз вважаємо перспективним напрямом досліджень, що збагатить розуміння демократії для всього світу.

Джерела:

1. Bower Tom. Boris Johnson: The Gambler. Random House WH Allen. 2021. 592 p.

2. Curato N., Sass J., Ercan S.A., Niemeyer S. Deliberative democracy in the age of serial crisis. International Political Science Review. 2022; 43(1). P. 55-66. doi:10.1177/0192512120941882

3. Dieciuc M. Thinking Serial or Thinking Parallel? : A Process Oriented Exploration of Dual-Process Theories. Florida State University. 2020.
URL: https://purl.lib.fsu.edu/diginole/2020_Summer_Fall_Dieciuc_fsu_0071E_16084

4. English Reference Dictionary Compiled by Joyce M Hawkins. Bracken Books, A division of Bestseller Publications Ltd, Princess House, London, Oxford University Press. 1988. 791 p.

5. Frizell Michael L. Political Power: Volodymyr Zelenskyy. Tidalwave Productions, 2022. 26 p.

6. Lee M.M. & Flatau M. Serial logic in a parallel world. Examining ISO implementation in Central Europe, European Commission: ACE no 920220-R. Mitzla, M. (Ed.) 1995. URL: https://www.academia.edu/18851981/Serial_logic_in_a_parallel_world_?from_sitemaps=true&version=2

7. Novakova O.V., Balatska O.B., Karchevska O.V. Political Extremism in Modern Democratic Transformations. Vol. 39, Núm. 70 (2021). Pp. 504-523.

8. Parks and Recreation. Comedy. 7 Seasons. 126 Episodes. TV-PG. TV Series. 2009-2015. URL: https://www.peacocktv.com/stream-tv/parks-and-recreation

9. Purnell Sonia. Just Boris: Boris Johnson: The Irresistible Rise of a Political Celebrity. London: Aurum Press Ltd., 2011. 400 p.

10. The Good Place. Comedy. Executive Producers: M. Schur, D. Miner, M. Sackett, Drew Goddard. Season Premiere: September 27, 2018. URL: https://www.nbc.com/the-good-place

11. The Good Place . TV Series. Creator Michael Schur. 2016–2020. URL: https://www.imdb.com/title/tt4955642/

12. Williams D. Slow Fire: Serial Thinking and Hardy's Genres of Induction. Genre 1 April 2017; 50 (1): 19–38. doi: https://doi.org/10.1215/00166928-3761324

13. Бабкіна О., Латигіна Н. Еліти в демократії як складної соціальної системи (на прикладі Сполучених Штатів Америки). Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, 2022. 22(31), С. 5–17.

14. Бахтіна Г.П. Інформатизація суспільства та проблема «кліпового мислення». Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»: офіційна сторінка. URL: https://kpi.ua/1102-7

15. Волянюк О.Я. Новітні візії політики пам’яті: державницький монолог vs демократичний полілог. Національна та історична пам’ять: Збірник наукових праць 2012. Випуск 2. С. 178-187.

16. Волянюк О.Я. Посткомуністична динаміка суспільної пам’яті: політологічний аналіз. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Харків, 2010. № 885. С.186–191.

17. Волянюк О.Я. Феномен суспільної пам’яті у площині демократизації політичного життя. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції й політичні реалії», 2–3 жовтня 2009 р. Ужгород, 2009. Випуск 13. С.19–22.

18. Волянюк О., Гайворонська О. (Ро)згортання демократії: контрасти, що змінюють сучасний світ. Науковий часопис НПУ імені

М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, 2022. 22(31), 73–83.

19. Гантінґтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах. К.: Наш формат, 2020. 448 с.

20. Горлач Д. Феномен «кліпового мислення» в контексті радикалізації перетворень інформаційного середовища. Вісник Книжкової палати. 2016. №5. С.45-46.

21. Джонсон Б. Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію. Перекладач Юрій Гірич. Vivat, 2019. 400 с.

22. Другий місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення Президента Володимира Зеленського. Упоряд. О. Красовицький. К.: Фоліо, 2022. 416 с.

23. Калиновський Ю., Жданенко С. Соціокультурний вимір інфодемії в умовах глобальної нестабільності. «Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2022. 1(52). URL: https://doi.org/10.21564/2663-5704.52.250418

24. Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення Президента Володимира Зеленського. Упоряд. О. Красовицький. К.: Фоліо, 2022. 383 с.

25. Рощенко О. Українці ставляться до Сталіна втричі гірше за росіян. Українська правда. 2021, червень, 23. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2021/06/23/7298158/

26. Руденко С. Зеленський без гриму. К.: Саміт-книга, 2021. 180 с.

27. Снайдер Т., Круґ Н. Про тиранію. Двадцять уроків двадцятого століття: комікс. Львів, Київ: Човен, Видавництво, 2022. 128 с.

28. Третій місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення Президента Володимира Зеленського. Упоряд. О. Красовицький. К.: Фоліо, 2022. 384 с.

РОЗДІЛ 8. «РОБОТА З МИНУЛИМ» В СУЧАСНІЙ ВИЩІЙ ШКОЛІ: ВИКЛИКИ ДЕМОКРАТІЇ

«Злі і веселі діти харківських підвалів,
Діти, що живуть у глибинах метрополітену.
Світ, який усе це бачив, посивів і постарів,
Але любов – це робота, й нам робити цю роботу щоденно».
Приспів пісні «Метро» гурту «Жадан і Собаки», 24.05.2022.

Вища школа закладає важливі основи для професійного розвитку різних сфер і галузей суспільного життя. Незважаючи на воєнний стан, сучасна політична наука та система підготовки фахівців для політичної сфери суспільства продовжує свій розвиток у рамках вищої школи України, знаходить нові можливості й перспективи для подальшої демократизації суспільно-політичних відносин, процесів, політичної системи загалом. Характерно, що у цій загальній системі світоглядних і професійних орієнтирів важливу нішу займає сучасний концепт, що поширюється під загальним терміном – «робота з минулим» – тобто такі практики (в тому числі й у закладах вищої освіти), що покликані вивчати, (пере)осмислювати факти й події як глибокої давнини, так і нещодавно пережитого, сприяти формуванню відповідального громадянина, творця, а не байдужого спостерігача історії. Цей концепт дуже зручний в акцентуванні не лише на задавненій історії, але й на сьогочасній. Комплексне ж його осмислення – умовно, опрацювання пережитого нашими предками та нами особисто – вважаємо гостро актуальним саме в рамках вивчення сучасних політичних наук, як частина демократичної освіти.

Студії демократії та студії пам’яті: кореляція

Про політику пам’яті, стан її вивчення, її природу, небезпеки та можливості ми писали раніше [6; 7; 8], тут спробуємо узагальнити ці напрацювання та окреслити актуальні проблеми, врахувати загальні застереження з позицій теорії політики та основ демократії [2; 3; 43]. У

сучасному українському суспільстві політичні дискусії щодо історичних, культурних, мовних розбіжностей є типовими. З одного боку, вони демонструють рівень демократичної полілогічності нашого суспільно-політичного життя, з іншого, ці протиставлення нерідко інструменталізуються політиками, до того ж найчастіше (не)приховано провокуються зовнішнім агресором. Такі протиріччя довкола минулого можуть переростати у конфлікти, російська пропаганда їх масштабує та перетворює у символічну «зброю масового ураження». Заповнюючи певний вакуум чи ізольованість інтелектуального дискурсу, брак поінформованості й демократичної зрілості громадян, ці конфлікти здатні деморалізувати суспільство, а особливо знецінити роль пам'яті в молодіжному середовищі.

Попри те сучасні науковці та експерти вихід із такої ситуації вбачають не стільки в обговоренні конкретних подій, постатей, фактів минулого, скільки самого ставлення до нього та способів його репрезентації. Тут вбачаємо саме політологічний аспект – вирізнення множинності інтересів, владного осердя в ньому, а також різних можливостей порозуміння. Водночас в наш час на цьому ґрунті активно розгорнулись і окремі напрями соціально-гуманітарного знання (феноменологія пам'яті, соціологія пам'яті, мнемонічна психологія, міметика, мнемонічна герменевтика культури тощо). Ще у другій половині XX ст., дослідники в різних куточках світу, представники різних галузей наук, звертають увагу на таку тенденцію як «всесвітнє торжество пам'яті», «меморіальний бум», тобто йдеться про певне і невідворотне явище – реабілітацію забутого, що в цифрову епоху ще й посилюється новими можливостями «зберегти усе».

Феномен пам'яті вивчається філософами, психологами, літературознавцями, істориками, правозахисниками, але серед різних наук нашу увагу привертають саме політологічні пошуки, зокрема в Україні. Досвід війни та численні попередження про її загрози, що часто лунали від українських вчених, великою мірою опиралися на такі практики

«опрацювання» минулого, їх теоретичні викладки та обговорення в студентських аудиторіях.

Лише за останні роки в Україні з'явились декілька політологічних дисертацій про різносторонню роль пам'яті в політиці: Бабка В. «Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні» [1], Глушко А. «Компаративний аналіз концептів історичної пам'яті в Україні та в Республіці Словенія» [11], Євсеєв К. «Дискурс політики історичної пам'яті в Україні» [21], Розумний О. «Політика пам'яті як складова політики національної безпеки України» [33] та інші. Прикметно, що навіть серед названих дві захищені у Національному педагогічному університеті імені М.П Драгоманова, адже в Україні особливо виразно відчувається політичний зміст цього концепту та відповідно – необхідність комплексних освітніх заходів, що допоможуть адекватно реагувати на поширені маніпулятивні практики з минулим.

Політологи в Україні відводять особливу роль суспільній пам'яті як ціннісній основі демократії. Наприклад, у одній із останніх монографій Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України «Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні» окремий розділ відведено ціннісним аспектам демократичних змін. Серед них автори визначають в т.ч. процес декомунізації у формуванні суспільної свідомості, історичну політику в контексті політичного реформування, вибрані меморіальні проєкти [17]. Тобто поряд із питаннями про державні стратегії, політичні рішення, громадські комунікації, інститути влади, корупційні ризики в політиці тощо, сучасні фахівці з політичних наук описують наші практики роботи з минулим як важливі для політичної дійсності.

Водночас зауважимо, що ця проблематика полідисциплінарна. Таку ж думку на практиці довів знову ж таки український дослідник О. Гриценко, який у ґрунтовній роботі «Президенти і пам'ять…» розкриває особливості формування, реалізації та наслідків політики пам'яті, що здійснювалась за

часів президентства Л. Кучми, В. Ющенка та В. Януковича. Реалізує цей масштабний дослідницький проєкт автор зі застосування різних методик: контент-аналіз офіційних документів (указів, розпоряджень президентів, постанов Верховної Ради та уряду, публічних виступів і звернень), дискурсивний аналіз, метод «стратегічних дилем» культурної політики та ін. [13]. Сучасний світ ускладнюється таким чином, що об'єктивне та комплексне дослідження стає можливим здебільшого зі залученням здобутків різних наук, а цей досвід важливо вивчати та передавати, зокрема й у вищій школі.

Загалом йдеться про наростання напрацювань в рамках перспективної сфери теоретичних і практичних пошуків – «memory studies» (студії пам'яті). І це не лише політологічний масив робіт, ця тематика має певний інтегративний характер у сучасній зарубіжній і вітчизняній соціогуманітаристиці. Тематичні конференції та інші наукові заходи за одним столом нерідко збирають представників різних предметних галузей знань; такі заходи часто суттєво збагачують напрацювання молодих науковців.

Завдяки активній перекладацькій діяльності, українська наукова та освітянська аудиторія має можливість знайомитися і з ґрунтовними західними працями з проблематики, в яких на різних досвідах розкривається взаємозв'язок пам'яті з політичним режимом, роль звичайних громадян, політиків, медіа, правоохоронців, педагогів, бізнесменів, мандрівників, інтелектуалів у цьому процесі політики пам'яті. Серед таких праць «Винайдення традиції» за редакцією Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; «Часові пласти. Дослідження з теорії історії» Р. Козеллека, «Історична політика: російський варіант» А. Міхніка, «Як суспільства пам'ятають» П. Коннертона, «Європа та її болісні минувшини» за редакцією Ж.Мінка і Л.Неймайєр, «Нові шляхи історичного мислення» Й.Рюзена, «Минуле – пам'ять – міт» Б. Шацької, «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» А. Ассман, «Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання

про минуле» Є. Домańської, «Історія – Культура – Метафора. Постання некласичної історіографії» В. Вжосека, «Ментальні кордони в Європі без кордонів» Д. Вояковського, «Теперішнє, нація, пам’ять» П. Нора, «Ностальгія і політика» К. Вуйчіцького тощо. У цьому переліку праці згадуються за часом їх появи в українському публічному просторі (але не за датою їх появи в оригіналі), що вплинуло на динаміку суспільної дискусії довкола центральних понять студій пам’яті.

Ключові поняття у наведених працях дещо відрізняються, а в українській науковій спільноті гостро дискутуються. Ми ж тривалий час обґрунтовуємо необхідність вивчення та оперування поняттям «суспільна пам'ять» [8; 9] як таким, що має виразний політичний сенс та освітню перспективу. Із останніх аргументів на користь цього поняття можемо навести роботу «Суспільна пам’ять та її імпланти» професора Вроцлавського університету М. Ґольки, що для українського читача з’явилась у цьому році. Суспільна пам’ять, на його думку, це «все те, що існує з минулого у сьогоденні; тобто це, насамперед, знання, яке стосується минулого певної спільноти і впливає на її теперішню життєдіяльність». Якщо ж деякі носії пам’яті знищені, з’являються «імпланти» пам’яті (постфактум створені будівлі, вторинні записи, художні твори, фільми тощо), що заповнюють лакуни і/або заново відтворюють минуле таким чином, щоб воно відповідало актуальній політиці [15]. Саме цей зв'язок минулого та теперішнього є дуже важливим для розуміння демократії та актуалізації поняття суспільної пам’яті у студентській аудиторії.

У 2000-х рр. у західних суспільствах ми спостерігати певне перенесення дискусій про пам'ять у вузькоспеціалізовані громади (істориків, соціологів, культурологів та ін. дослідників). На відміну від української наукової громадськості, що тільки окреслювала студії пам’яті в соціально-гуманітарних галузях, тут переважно зосередилися на зборі емпіричного матеріалу, записі усноісторичних свідчень (oral history) тощо.

Однак нова хвиля популізму в реальній політиці повернула в дискусію найавторитетніших інтелектуалів Заходу. Після перемоги Д. Трампа з'являється нова робота про позаінституційні виміри демократії відомого політолога Ф. Фукуями «Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості» [40], у якій він віддає належне історії.

Водночас авторитетний історик Т. Снайдер у роботі «Про тиранію», зважаючи на близькі загрози демократіям, вже на історичному підґрунті описує дійсні політичні режими: «Політика вічності спокушає нас міфологізованим минулим і відволікає від роздумів про можливе майбутнє. Постійна зосередженість на жертовному стражданні притлумлює потяг до самовдосконалення. Оскільки націю визначають споконвічно притаманні їй достоїнства, а не майбутній потенціал, політика є дискусією про добро і зло, а не обговоренням можливих вирішень реальних проблем. […] Сьогодні на нас чигає небезпека переходу від політики неминучості до політики вічності, від наївної й недосконалої демократичної республіки до сумбурного й цинічного різновиду фашистської олігархії. Політика неминучості надзвичайно вразлива до потрясінь на кшталт того, яке вона щойно відчула» [35, с. 116-117].

Прикметно, що обоє згаданих вище західних дослідників у своїх роботах велику частину відводять аналізу суспільно-політичного життя чи його окремих елементів в Україні, при цьому віддають належне інтелектуальному потенціалу нашого суспільства, його демократичним здобуткам.

Таке посилення суб'єктності зобов'язує нас ще більшу увагу відводити науковим пошукам та освітнім проєктам, новим формам міжнародного співробітництва й обміну досвідами. Український досвід та багатомільйонні історії – унікальні. Методологія memory studies відкрила нові можливості для розуміння українського минулого. Більшовицький терор [42], штучний голод [4; 12], дисидентство [34], зона відчуження [38] та багато інших трагедій і явищ минулого, в т.ч. і через голоси свідків, вже повніше викладені дослідниками та мають політологічне прочитання. Окремих лекцій та

семінарів заслуговують відповідні, згадані тут праці сучасних українських дослідників, з опорою на спогади учасників подій. Водночас багато суспільно-політичних сюжетів (як от протестний рух 1990-х рр., революції 2004 та 2013-14 рр., сучасна російсько-українська війна) досі не знайшли такого глибинного наукового опрацювання, при цьому сучасність з неймовірними темпами додає нові події для аналітики студій пам'яті. Ці сюжети варті вивчення, наукового обґрунтування, структурування, збереження та подальшої репрезентації. Великою мірою ефективність такого задуму можлива через активне залучення студентської аудиторії, яка, студіюючи демократію, могла би не просто вивчати минуле, а опрацьовувати його, набувати важливих сьогодні компетентностей – аналізувати різні ставлення до історій, додавати до них нових життєвих сенсів, формувати громадянську позицію в дискусіях про минуле.

Отже, за більш як 30-річну історію незалежності в Україні напрацьовано достатню джерельну базу для якісно нової пропозиції у вищій школі – вивчення окремої дисципліни «Студії політики пам'яті» або тематично близької за назвою. Історія окремих постатей, народів та суспільно-політичних процесів, які розвивались на наших теренах, також дуже багатогранна, містить чимало практичних кейсів для політологічної аналітики. Тобто існує як теоретична, так і прикладна основа для дисципліни.

Важливо водночас зауважити, що у демократичному суспільстві заклади вищої освіти не можуть нав'язувати конкретних змістів, навчання не сумісне з індоктринацією. Освітні запити достатньо конкретизовані – академічна свобода, практична значимість знань, доброчесність. У пошуках оригінального та прикладного знання надважливу роль відіграє осмислення набутих досвідів. Сучасний фахівець не лише орієнтується в теоретичних моделях, зарубіжних практиках, але й знається на ретроспективі. Студії пам'яті дозволяють розвивати таке ретроспективне мислення, вміння порівнювати колишні й сьогоденні суспільно-політичні практики, при чому саме на знайомих і зрозумілих, вітчизняних зразках. Водночас студент може

й проігнорувати таку дисципліну як вибірковий курс. Проте важливо, щоб у контексті обов'язкових для вивчення дисциплін (з теорії політики, основ демократії, історії політико-правових вчень тощо) все ж враховувався цей інноваційний підхід до розуміння політичних відносин і процесів – через спогади, свідчення, пам'ятні місця тощо.

Минуле та його «цільова аудиторія»

Під час успішного вересневого наступу Збройних сил України і звільнення значної частини українських територій від російських загарбників відома російська пропагандистка М. Симонян 10.09.2022 р. у своєму твітері написала:

«У цій ситуації *найкраща картина майбутнього — це загальна картина минулого.* Нашого спільного минулого, недавнього. Коли всі разом, коли День Перемоги, коли парад, коли і російську вчать, і українську. Коли і в кокошниках, і пісні співають чудові і однією мовою, і іншою».

Загалом подібних псевдоностальгійних нісенітниць вистачає у російському медіапросторі. Видається, що минуле – дуже важливе підґрунтя сучасних антидемократій та інструмент військової агресії. У тоталітарних і авторитарних суспільствах минуле, зокрема й міфи про нього, масштабуються в такій мірі, що за ним немає місця майбутньому. Пропаганда у цьому опирається на старші покоління, які складають більшість у структурі старіючих суспільств. Проте, чи може минуле зацікавити молодіжну аудиторію? чи варто з ним працювати в демократичному суспільстві? як освіта може сприяти демократичній культурі пам'яті? – такого штибу питання значно складніші за примітивні ідеологічні догми неототалітаризмів.

Раніше ми писали, що студентська молодь певною мірою відображає політичну дійсність суспільства, а ближче знайомство з нею – розуміння її пріоритетів, настроїв, ініціатив тощо – допомагає розвивати політичну систему загалом [6]. Формуючи пропозицію на сучасному освітньому ринку,

де присутня конкуренція, свобода, мобільність тощо, важливо враховувати реальні інтереси студентів, потреби суспільства, загалом багатоголосся учасників демократичного політичного співжиття. Така робота дозволить остаточно відмовитися від авторитарних практик нав'язування, зокрема й з'ясувати – що по-справжньому може зацікавити молодь конкретного суспільства у минулому її народу.

Сучасна політична освіта та освітні орієнтири загалом спрямовують науково-педагогічні кадри на розвиток традиційних і пошук нових креативних напрямів та форм партнерства зі студентською аудиторією. Актуальні суспільно-політичні виклики підвищують роль викладача закладу вищої освіти, від якого також залежить «формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» (ст. 5) [23]. Водночас актуальні маркетингові підходи до розуміння суспільно-політичних явищ і процесів дозволяють предметніше осмислити практичні шляхи реалізації відповідних завдань, зокрема комплексно вивчати та періодично переглядати наші уявлення про студентську молодь як визначального учасника освітнього процесу, краще розуміти настрої, панівні ідеї, мотиви поведінки у цьому середовищі.

Цільова аудиторія поширення знань у закладах вищої освіти – студентство – вивчається фахівцями у галузях педагогіки, психології, філософії, права та інших наук. Політологічний підхід передбачає як аналіз досить неоднорідних у своїх політичних цінностях і переконаннях молодіжних субкультур, так і тих міфів, ілюзій, усталених стереотипів, які складаються довкола сучасних уявлень про молодь та її роль у політичному житті. До ще складнішого рівня абстрагування зобов'язує професійна діяльність викладача політичних наук, який на основі предметних знань та педагогічних навичок, покликаний грамотно долати бар'єри комунікації з молоддю; творчо

вирішувати проблемні ситуації; розвивати професійні та громадянські компетентності.

Як слушно підкреслює О.Бабкіна, провідним лейтмотивом розвитку сучасної політичної та громадянської освіти є положення про те, що викладання політології повинно становити вагому складову освітніх програм для різних категорій населення, як в межах існуючої державної системи освіти України, так і за її межами. Більше того, перед сучасними науковцями постає завдання сприяти інституціоналізації і теоретико-методологічній систематизації процесу досліджень в галузі політичної дидактики, надати політичній освіті і громадянському вихованню загальнодержавного статусу [2, с.7].

Сучасні політологічні, соціологічні, маркетингові дослідження дають змогу періодично оновлювати наші уявлення про молодь як частину політичного життя суспільства, а відтак переносити їх у освітній, соціалізуючий контекст, коригувати навчальні програми та започатковувати нові просвітницькі проєкти. Зокрема нашу увагу привертають результати роботи експертної дискусії «Молодь, політика та ідентичність: які вони, молоді українці, і чого очікувати від них?» [20], що дозволяють окреслити основні тези – характеристики про сучасну молодь України:

– ця соціальна група все менше відрізняється від суспільства загалом, така ж неоднорідна у політичних орієнтаціях;

– схильність до популістських поглядів серед молодих людей не менша, аніж серед найстарших та малоосвічених груп людей; абсолютна більшість з них довіряють «політикам-вихідцям з народу», переконані, що країні потрібен «сильний лідер» тощо;

– світоглядно молодь залежить від рівня освіти, регіонального походження, соціального статусу, родини, при чому від цих факторів і суб’єктів значно більше, аніж, наприклад, від групи однолітків;

– молоді люди в Україні переважно висловлюють свою прихильність до демократії;

– молодь достатньо ідеологічно активна, однак поза традиційними ідеологіями, вона натомість розвиває сучасні течії – на зразок екологізму;

– у загальнонаціональному розрізі молоді люди оптимістичніші щодо майбутнього, прихильніше ставляться до змін;

– вступ до ЄС і НАТО підтримують абсолютна більшість молодих людей;

– молодь засуджує імперське минуле, абсолютна більшість вважає розпад СРСР позитивною подією в нашій історії;

– молодіжна аудиторія також прихильна до позасистемних, протестних лідерів і рухів;

– в Україні серед молоді все ще поширена й необізнаність у встановлених процедурах і механізмах політики, наприклад, абсолютна більшість нічого не знає про молодіжні громадські об’єднання тощо;

– за роки незалежності України електорально молодь ставала все більше пасивною, але водночас розвивала нові форми громадянської активності, зокрема й цифрової;

– молоді люди проявляють брак досвіду, знань, консолідованості, коли отримують доступ до політичних ресурсів [20].

Вказані, соціологічно виміряні дослідниками тенденції є досить умовними та суперечливими, вони можуть уточнюватися, змінюватися з часом, відрізнятися регіонально. Окремо можна було б прогнозувати й наближення цієї аудиторії до загальноєвропейських контекстів. На Заході, наприклад, в останні роки, з розгортанням енвайронменталіму суттєво помолодшав суспільно-політичний активізм аж до дитячого віку. Спроби змоделювати подальші відповідні тенденції у молодіжному, зокрема й студентському середовищі досить обмежені мінливістю сучасного світу загалом, умовами війни, а також відсутністю системних досліджень, які потребують суттєвої державної підтримки в Україні. Війна є одним із тих чинників, які вочевидь змінять образ та характерні риси сучасної молоді, як і

субкультур у ній. Цей досвід ще варто буде досліджувати, політологічними засобами окремо.

Сучасний студент як учасник соціально-політичного життя проявляє себе по-різному. Серед молодих людей тривалий час зростала частка абсентеїстів, але водночас зберігали свої позиції й характерні для цієї вікової групи прихильники радикальних течій. В аудиторіях закладів вищої освіти, зважаючи на українські суспільно-політичні реалії, очікувано можна зустріти волонтерів, військових, бійців інформаційного фронту, тимчасово переміщених осіб, а також держслужбовців, громадських активістів, членів молодіжних рад, партійних функціонерів, блогерів, лідерів думок. Свідчення та історії кожного з них – важливе доповнення сучасної освітньої траєкторії. До того ж саме для студій пам’яті це окреме підґрунтя для «роботи з минулим».

Осмислюючи актуальні завдання демократичної освіти, варто було б наголосити і на різному досвіді політичної соціалізації сучасної української молоді. Зокрема дослідники слушно окреслюють проблеми цілковито відмінних, часто загрозливих практик громадянської та політичної освіти на тимчасово окупованих територіях [39].

Умовний портрет студентської молоді України поки віддзеркалює актуальні суспільно-політичні реалії та все ще не відображає високої ефективності системи освіти та політичної соціалізації. З іншого боку, велика частка добровольців, які від початку російського вторгнення стали на захист батьківщини, є одним із найвиразніших ознак ефективності демократичного освітнього та виховного процесу в нашій країні. Водночас сучасні освітні простори розширюються, дозволяють застосовувати новітні методики, інноваційно, відкрито, конкурентно навіть дистанційно доносити важливі соціально-політичні сенси і демократичні цінності. Складні паралельні процеси інформатизації, глобалізації, демократизації періодично вносять корективи у партнерські відносини між викладацькими колективами, студентством та ринком роботодавців.

Відтак студентська молодь потребує якісної освіти, ґрунтованої на незалежних наукових дослідженнях, дотриманні професійної етики, критичному мисленні. На тимчасово окупованих територіях спостерігаємо умови, що несумісні навіть з базовими основами такої роботи зі студентами. Тут переслідують та фізично знищують українських освітян, руйнують історичні пам’ятки, навчальні корпуси та книгозбірні, нав’язують безальтернативні освітні програми, обривають навіть найменші спроби інакодумства. Ці типові ознаки терору не можуть знайти справжнього відгуку в української молоді. Подібні практики вже мали місце в історії, а їх дріб’язкові результати влучно описав С. Єкельчик у книзі «Імперія пам’яті»:

«До останніх днів СРСР підтримуючи ідеологію «дружби народів», Сталінові наступники так ніколи й не звели різні національні історії радянських народів до спільного знаменника. Кремль […] хотів контролювати розуміння патріотизму й історичної пам’яті в Україні. Але ці поняття були відкритими для інтерпретацій місцевими інтелектуалами й громадою, що спонукало Москву до кількох кампаній проти «українського націоналізму». Сталінський проєкт уніфікованої пам'яті підважував той факт, що історичні репрезентації минулого, хай там як вони відзначали історичну єдність радянських народів, ніколи не заперечували історичну відмінність неросіян. Зрештою, суперечності сталінської політики пам'яті пояснюють невдачу формування з багатонаціонального Радянського Союзу єдиної, гомогенної спільноти» [22, с.255].

«Модулі» пам’яті»

Суперечності властиві й демократіям, однак їхньою перевагою тут є відкритість. У демократичному суспільстві ми вільно обговорюємо проблеми та труднощі, визнаємо помилки, чітко розділяємо зони відповідальності, не плутаємо загальне та приватне, цінуємо дискусію. Це також і питання академічної свободи – поняття багатоскладового, однак вкрай актуального, цінності, що зокрема може доноситися і через окремі «модулі» пам’яті.

За роки незалежності в Україні неодноразово переглядалися актуальні завдання науково-педагогічних працівників як деяка нормативна рамка, у межах якої можна було б напрацьовувати необхідні освітні плани та навчальні програми. Ми й раніше вказували [10], що розвиток науки та освіти ускладнюється політичними зловживаннями, маніпуляціями, використанням соціально-гуманітарного знання, в тому числі й меморіальної тематики, на користь досягнення кон'юнктурних політичних результатів. Політологія, історична наука, соціологія, філософія, економіка та інші галузі сучасної гуманітаристики постійно відстоюють право на незаангажоване наукове дослідження. Ще М. Драгоманов наголошував на необхідності розвитку «вільної науки» в Україні, позбавленої будь-яких обмежень щодо творчої діяльності особистості, переслідувань особи за її переконання. Тільки об'єктивна наука, що має замістити віру, може полегшити громадські справи, позитивно вплинути на формування культури громадянськості, як ідеалу вільної спільноти людей. Та при цьому мислитель пророчо зауважив: «…це все речі нелегкі й неблизькі» [19, с. 297].

Після Революції Гідності подібні питання отримали часткове відображення у низці нормативних документів. Їх короткий огляд дозволить відстежити ретроспективу проблеми, чіткіше структурувати сучасні потреби у сфері вищої освіти, в частині «роботи з минулим». Наприклад, окреслені завдання формує перед нами Закон України «Про вищу освіту», прийнятий ВРУ 01.07.2014 р. [23]. У ньому не знаходимо прямих вказівок про необхідність вивчати й опрацьовувати минуле на заняттях у вищій школі. Водночас вже з перших рядків, законотворець серед сукупності систематизованих знань, умінь, навичок, інших компетентностей, здобутих у закладі вищої освіти, окремо вказує на *громадянські та світоглядні якості,* що разом з іншими складають сутність поняття вищої освіти (ст. 1). Серед ключових завдань закладу вищої освіти чільне місце відводиться формуванню особистості шляхом патріотичного, правового виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей,

соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, *вміння вільно мислити* та самоорганізовуватися в сучасних умовах (ст. 26). Загалом Закон не вказує на змістовне наповнення, конкретні механізми чи методи, за допомогою яких можливо розвивати громадянські якості та позиції серед студентства, але задає важливі загальні орієнтири для подальшого освітнього моделюванння.

Разом з проголошенням автономії та самоврядування базовими принципами діяльності закладів вищої освіти (ст. 32 згаданого Закону), визнано й таким, що втратив чинність, наказ № 642 Міністерства освіти і науки України від 09.07.2009. У цьому наказі йшлося зокрема про «Політологію» у вищих навчальних закладах спершу як вибіркову навчальну дисципліну, а вже з внесеними 05.08.2011 р. змінами і як про нормативну дисципліну гуманітарної та соціально-економічної підготовки для бакалаврів (спеціалістів медичного та ветеринарно-медичного спрямувань) усіх напрямів (спеціальностей) в обсязі – 2-х кредитів ECTS. Поряд з тим вибірковими були визначені ще й такі важливі для розвитку аналітичних здібностей та громадянських якостей дисципліни, як соціологія, психологія, логіка, етика і естетика, релігієзнавство, основи конституційного права, економіка, історія науки і техніки [31]. Норма втратила чинність 25.11.2014 р., а питання формування відповідного комплексу знань, умінь, навиків і компетентностей відтоді набуває все більше фрагментарного і стихійного характеру, з іншого ж боку, відкриває простір для самостійної ініціативи.

Дещо розмиті положення частково конкретизовані пізніше – вже у Законі України «Про освіту», прийнятому 05.09.2017 р. Згідно з ним держава зобов'язується створити необхідні умови для здобуття *громадянської освіти*, «спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» (ст. 5). Серед засад

державної політики у сфері освіти такі, важливі з позицій «роботи над минулим» та політичної аналітики, як верховенство права і *демократизм*; а серед принципів освітньої діяльності – виховання патріотизму, *поваги до культурних цінностей* Українського народу, його історико-культурного надбання, традицій; формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, а також до дискримінації за будь-якими ознаками (в т.ч. й недопущення привілеїв чи обмежень за політичні переконання); формування громадянської культури та культури демократії; різнобічність та збалансованість інформації щодо політичних, світоглядних та релігійних питань; державно-громадське управління і партнерство (ст. 6). Окремо декларується й незалежність закладів освіти від політичних партій (ст. 31) [24]. У Законі змістовне наповнення громадянської компетентності, зокрема і розуміння суспільно-політичної її складової, дещо проясняється, проголошуються окремі, пов’язані з нею ціннісні орієнтири, одночасно закладається підґрунтя для подальшого напрацювання форм і методів відповідної освіти.

З часом у нормативних документах все більше уваги приділяється проблемам політичного життя суспільства як таким, що неможливо ігнорувати в освітньому процесі. До прикладу, слід віддати належне Державному стандарту початкової освіти, затвердженому КМУ 21.02.2018 р., де окремими розділами розтлумачені громадянські та соціальні компетентності, а також прописані вимоги до обов’язкових результатів навчання за відповідними освітніми галузями. Як для рівня початкової школи вважаємо досить перспективними задекларовані тут такі компетентності та результати навчання, які має опанувати здобувач освіти: орієнтація у соціальному середовищі, участь у його розвитку; встановлення зв’язків між подіями, діяльністю людей та її результатами у часі, пояснення значення пам’ятних для себе та інших громадян України дат (подій); турбота про

збереження добробуту, безпеки, сталого розвитку; робота з різними джерелами соціальної та історичної інформації, її узагальнення, аналіз змісту джерел, критична їх оцінка; представлення аргументованих суджень про відомі факти та події суспільного життя; розвинуте почуття власної гідності, урахування власних прав і свобод, повага прав і гідності інших, протидія проявам нерівного ставлення; усвідомлення себе громадянином України, аналіз культурно-історичних основ власної ідентичності, визнання цінності культурного розмаїття; активна громадянська позиція; дотримання принципів демократичного громадянства [18]. Прописані положення все більше орієнтують на розвиток аналітичних здібностей у здобувачів освіти, при чому не оминають суспільно значимої проблематики, однак все ж стосуються лише учнів початкової школи. Водночас ці орієнтири – важливе підгрунтття для організації роботи здобувачів овіти на вищих рівнях.

Помітним кроком до формування та розвитку громадянських компетентностей в українському суспільстві можна вважати схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України 3.10.2018 р. Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні. Цей документ стосується вже усіх складників, рівнів, ступенів, стандартів освіти, а також закладів освіти та інших суб’єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органів управління у цій сфері тощо. Прикметно, що при визначенні громадянських компетентностей з’являється більше власне політологічних категорій. Зокрема основними громадянськими компетентностями названо розуміння *громадянської, державної, національної ідентичності*, значення *національної пам’яті* та її впливу на суспільно-політичні процеси, знання європейських цінностей, *основ демократії,* сприйняття принципів рівності, поваги до гідності людини, толерантності, соціальної справедливості, вміння втілювати їх у власні моделі поведінки, здатність попереджувати та розв’язувати конфлікти, розуміння державного устрою, державного управління, знання механізмів участі у суспільно-політичному та державному житті, відповідальне ставлення до своїх громадянських прав і обов’язків,

пов’язаних з участю в суспільно-політичному житті; здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення; здатність до соціальної комунікації, волонтерської діяльності тощо. Громадянська освіта вбачається у «навчанні через участь» (залучення учасників освітнього процесу до діяльності, співуправління, практичного вирішення питань у колективах); через наскрізний підхід (із залученням державних та/або недержавних інституцій, їх співпрацю, присутність у всіх навчальних дисциплінах на всіх рівнях освіти та в усіх видах освіти — формальній, неформальній та інформальній) [25].

При усіх позитивних, а часом і суперечливих позиціях нормативно-правової бази для якісних змін у системі сучасної освіти виокремимо і вагомий недолік – прорахунки планування. Зокрема зазначимо, що у згадану концепцію вже за два роки внесені зміни, які передусім стосувалися відтермінування запланованих перетворень, зокрема розтягування оголошених цілей ще на 8 років вперед [32]. Позаяк, з певною мірою умовності, можна помітити, як в Україні поступово формується певний ринок політичної та громадянської освіти. Це специфічний простір вільного обміну суспільно-політичними ідеями та ідеалами, конкуренції та взаємодії наукових, освітніх, громадських інститутів, широкої пропозиції теоретичних, аналітичних і популярних видань, науково-практичних заходів різного рівня тощо.

За майже 30 років політології як науки і навчальної дисципліни в Україні (не враховуючи попередніх витоків та джерел) зусиллями навчальних закладів і наукових установ намічені певні національні та регіональні традиції у цій галузі, написано декілька поколінь підручників, енциклопедії, довідники, видаються фахові збірники, популяризуються міжнародні обміни, Всеукраїнські студентські олімпіади, конкурси студентських наукових робіт з політичних наук. Інституціоналізація політології вже посприяла професіоналізації політики в Україні, громадському сектору, та є сутнісним підґрунтям для подальшого розвитку основ демократії, аналізу політики,

громадянської освіти, студій суспільної пам’яті у нашому суспільстві. Посилюють інституційну спроможність закладів освіти й сучасні аналітичні центри, які засновуються на базі навчальних закладів і допомагають поглиблювати знання та компетентності здобувачів освіти у певних проблемах.

Для широкого загалу громадян, які непрофесійно цікавляться політичними проблемами, інструментами їх ідентифікації та аналізу, в Україні вже пропонуються короткі тематичні онлайн-курси, школи на платформі молодіжних центрів, програми просвітницьких організацій та інші громадські ініціативи. Однак у наукових, освітніх, а часто й громадських структур все менше можливостей конкурувати з політичною кон’юнктурою за доступ до широких мас населення. При цьому суспільство гостро потребує адекватних сучасності форм і засобів донесення науково перевірених знань про політику. Цю нішу все активніше займають не стільки багаторічні напрацювання закладів освіти, як кон’юнктурні продукти інших зацікавлених суб’єктів (фінансово-промислових груп, політичних сил, учасників виборчих змагань, шоу-бізнесу тощо). Наприклад, рейтингові у наш час телесеріали часто пропонують власну візію політичної історії та перспектив: його герої на власний розсуд оперують базовими політологічними категоріями, тенденційно використовують цитати відомих політичних мислителів, дають суб’єктивну оцінку політичним явищам. Такі цілісні оповіді про політику користуються попитом в українському суспільстві. Це серйозний виклик та можливість для навчальних закладів, що не мають конкурентних, передусім, матеріально-технічних можливостей. У таких умовах професійні та авторитетні заклади, що надають політичну освіту, потребують особливого державного захисту і всебічної (в тому числі й меценатської) підтримки, урядових зусиль зі стабілізації цього умовного ринку.

Крайні антигромадянські якості також проявляються в українському суспільстві у вигляді правового нігілізму, політичної безвідповідальності, містечковості, конформізму, догматизму, фанатизму тощо. Тому науково

підтвердженні знання про політику однаково потрібні і тим, хто сакралізує державну владу чи окремі прояви політичного співжиття, і тим, хто навпаки – максимально матеріалізував уявлення про державу, владу, політику та можливості змін у суспільстві. І в одних, і в інших сформувалося безліч запитань щодо перспектив суспільно-політичного розвитку, оновлення політичних еліт, базових політичних процесів – виборів, законотворчості, впровадження реформ, налагодження міждержавних відносин тощо. Наш сучасник для пошуку відповідей на ці складні запитання має доступ до багатьох джерел, деякі з яких мають відверто нав’язливий, ангажований, агресивний, іноді й антидержавницький характер. Відтак ринок політичної і громадянської освіти сьогодні потребує адекватних механізмів підтримки, моніторингу, регулювання. Заклади ж освіти як традиційні інститути політичної соціалізації мають подбати про часткове оновлення навчальних модулів, методів навчання та контролю знань, тісніше налагодження зворотного зв’язку тощо. Про минуле політичних систем, ідеологій чи партій, про політичний досвід загалом все складніше говорити, й уникаючи сучасних технологічних можливостей.

Окремо акцентуємо на необхідності неперервного зв'язку між науковими пошуками у сфері політичного знання і впровадженнями їх результатів у навчальний процес. У цьому ключі особливо вирізняється проблематика студій пам’яті як складової політичної і громадянської освіти, що потребує постійних методологічних оновлень. Було б помилково дискутувати зі студентами щодо спірних питань минулого лише традиційно на заняттях з історії чи спецкурсах. Сучасні судії пам’яті мають яскраво виражений практичний характер, підкріплюються актуальними соціологічними, статичними даними, оновленими довідками, хроніками, зібраними колекціями інтерв’ю, тощо. Вони є особливо доречними підчас вивчення особливостей політичного життя суспільства, практично у всіх його проявах. Подібні завдання складно реалізувати на ідеологічних установках, окремо від наукових досліджень.

Наприкінці ХХ ст. у вітчизняному науковому просторі відкрито перші дискусійні майданчики з питань спірного минулого і спільної пам’яті про нього, проведені міжнародні конференції, круглі столи, відкриті обговорення. Втім сьогодні, наздоганяючи західні memory studies, мова дедалі більше мусить йти про розв’язання ряду складніших теоретичних і прикладних питань, пов’язаних зі суспільною пам’яттю; про пошук обґрунтованих понять та методик досліджень в рамках студій пам’яті; про налагодження міждисциплінарних і міжнародних «мостів» у цій сфері дослідження. Окремий напрям розвитку memory studies в Україні міг би передбачати системнішу розробку та впровадження у навчально-виховний процес (принаймні для студентів вищої школи) відповідних наукових здобутків.

У цій справі також допоможе організація за модульним принципом. У нашому тексті поняття «модуль» використовуємо і в метафоричному, і в практичному сенсах. Перший виходить з етимології (від лат. modulus – міра), що дозволяє в пам’яттєвій тематиці говорити все ж про необхідність деяких вимірювань. Спогадів у суспільстві чимало. Коли йдеться про масштабні соціально-політичні події (вибори, революції, війни тощо), слід усвідомлювати обсяги та кількість свідчень їх учасників, вже зібраних та потенційних. У майбутньому штучний інтелект ймовірно допомагатиме вченим опрацьовувати такі масиви даних із минулого. Водночас варто дбати й про деяку їх структурну взаємодію, спорідненість, певну завершеність через модульну організацію спогадів та свідчень, яка відкриватиме до них доступ ширшим аудиторіям громадян.

Інший аспект проблеми організаційний, який використовується у сучасній вищі школі. Українські педагоги розглянули різні тлумачення терміну «модуль», та узагальнили це поняття: «здебільшого завершена частина (блок) навчальної дисципліни (інформації). Істотними ознаками модуля є системність, цілісність, спорідненість, логічна завершеність сукупності елементів знань, а також їхня адаптованість до суб’єктів навчання та визначений час для засвоєння […] Ми керуємося визначенням модулю як

автономної організаційно-методичної структури навчальної дисципліни, що містить у собі дидактичну мету, логічно завершену одиницю навчального матеріалу, методичне керівництво і систему контролю» [26]. Для сучасних студій з політики пам’яті працювати за модулями означає вирізняти важливі одиниці у загальному потоці змістів з минулого та водночас розуміти місце кожної з них у міждисциплінарній структурі; визначати актуальний набір тем, необхідних для розуміння минулого та його значення у сьогоденні, забезпечувати інтеграцію таких знань і вмінь; через різні структурні одиниці в пам’яттєвій тематиці орієнтувати на творчу та аналітичну діяльність.

У 2015 р. нами була вперше запроваджена навчальна програма *вибіркової дисципліни «Проблеми суспільної пам’яті і політика»*, для студентів 4-го курсу спеціальності «Політологія» в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова. Тоді вона користувалася попитом й охоплювала такі змістовні модулі та теми:

Змістовий модуль1. Парадигми пам’яті: політологічні виміри проблеми

– *Тема1.* Теорія суспільної пам’яті у множині категоріальних конструктів

– *Тема 2.* Студії пам’яті: міждисциплінарні грані та політологічні перспективи

– *Тема 3.*Структура й функції суспільної пам’яті у світлі сучасних політичних трансформацій

Змістовий модуль 2. Спільна пам’ять у системі політичних асиметрій

– *Тема 4.* Суспільна пам’ять у політичному житті: типові стани, прояви, закономірності

– *Тема 5.* Політика пам’яті як мистецтво можливого

– *Тема 6.* Право на спогади і культура суспільної пам'яті на шляху до демократії

Підводячи **підсумки,** наголосимо, що навіть цей поверховий аналіз сучасних студій пам’яті через концепт модулів змушує визнати, що раз і назавжди визначити предметне поле питань, незмінну структуру такого

курсу досить складно. Ці знання постійно оновлюються, тож навіть та програма, якою ви керувалися у попередньому семестрі, може втрати свою актуальність у новому навчальному році. Пам'ять суспільства невпинно нарощується, потреби студентської аудиторії змінюються, наука розширює інструментарій та бази знань, VUCA-світ постійно змінює контекст – усе це безпосередньо впливає на вибір того чи іншого модулю навчання в сучасній вищій школі.

Однак програмне забезпечення лише частково залежить від вже існуючої системи освіти, значна роль в його оновленні відводиться людському фактору. Тому важливою умовою ефективної інтеграції описаного у цьому розділі навчання в освіту є науково-педагогічні кадри, професійні, зацікавлені та вмотивовані фахівці. Кадровий потенціал, який сучасне українське суспільство втрачає в умовах війни, мав би стати головним ресурсом демократичним змін. Коли йдеться про спогади чи свідчення, модульне вимірювання не можна реалізовувати виключно комп'ютерною інженерією. «Робота з минулим» гостро потребує фахівців і в науці, і в освіті, і в політичному консалтингу. Перспектива демократії не лише в Україні, але й у світі загалом залежить від цієї професійної здатності вивчати помилки історії та застерігати від них майбутні покоління. Критична кількість людей, що володіють такими компетентностями, вирішальна для творчого опрацювання навчальних програм, орієнтованих на збалансоване та дійсно затребуване серед молоді знання.

ДЖЕРЕЛА:

1. Бабка В. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні : дис. канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2017. 249 с.

2. Бабкіна О.В. Розвиток політології як науки та навчальної дисципліни: досвід національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного

педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2012. Випуск 7. С. 5–9.

3. Байме К. Політичні теорії сучасності / Клаус фон Байме [Пер. з нім. М.Кутаєвої та М.Бойченка]. К.: Стилос, 2008. 396 с. (Сучасна гуманітарна бібліотека).

4. Борисенко В. К. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках [Текст]. К. : Стилос, 2007. 288 с.

5. Бульбенюк С. Викладач і політика: як діяти? СД Платформа. 07.10.2020. URL: https://sdplatform.org.ua/blogs/teachandpol ()

6. Волянюк О. Я. Студентська молодь як відображення політичної дійсності українського суспільства. П’ятнадцяті юридичні читання «Правове забезпечення розвитку освіти і науки в контексті євроінтеграції України». До 185-річчя М.П. Драгоманова: Матеріали міжнародної наукової онлайн-конференції, 1-2 квітня 2020 року / ред. кол.: В.П. Андрущенко, Б.І. Андрусишин, Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 101-103.

7. Волянюк О.Я. Студії пам’яті у структурі політичної освіти сучасної України. Europejskie Studia Społeczno-Gospodarcze. Krakow, 2014. № 4. С. 91-97.

8. Волянюк О.Я. Студії пам’яті як складова громадянської та політичної освіти у сучасній Україні. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова [Відп. ред. О.В. Бабкіна]. К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2012. Випуск 9. С. 13-18.

9. Волянюк О.Я. Суспільна пам'ять і політика: мистецтво можливого [Монографія]. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. 172 с.

10. Волянюк О. Аналіз політики у ретроспективі та перспективі розвитку громадських якостей. Науковий часопис Національного

педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О.В.Бабкіна]. Випуск 25: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. С. 82−90.

11. Глушко А. О. Компаративний аналіз концептів історичної пам’яті в Україні та в Республіці Словенія. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю. К., Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2014. 24 с.

12. Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять / Упорядник В. І. Марочко; За матеріалами О. М. Веселової, В. Я. Веселова. Київ: видавець Мельник М. Ю., 2019. 1176 с.

13. Гриценко О. Президенти і пам’ять. Політика пам’яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. К.: «К.І.С.», 2017. 1136 с.

14. Громадська та політична активність молоді: сучасна дійсність. Громадський Простір. 15.05.2019. URL: https://www.prostir.ua/?focus=hromadska-ta-politychna-aktyvnist-molodi-suchasna-dijsnist

15. Ґолька М. Суспільна пам’ять та її імпланти; пер. з польськ. В.Ф. Сагана. Київ : Ніка-Центр, 2022. 216 с.

16. Дем’яненко В. М. Ідеологізація історії та історичної освіти. Сучасна наука в мережі Інтернет: Матеріали восьмої Міжнародної науково-практичної Інтернет–конференції. URL: http://intkonf.org/kandidat-politichnih-nauk-demyanenko-vm-ideologizatsiya-istoriyi-ta-istorichnoyi-osviti/

17. Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Збірник наукових праць / за ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 432с.

18. Державний стандарт початкової освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України 21.02.2018 р. № 87. Офіційний сайт КМУ. URL:

https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti

19. Драгоманов М. Вибране. «… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». К.: Либідь, 1991. 686 с.

20. Експертна дискусія УКМЦ «Молодь, політика та ідентичність: які вони, молоді українці, і чого очікувати від них?». Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 23.01.2020. URL: https://dif.org.ua/article/molod-politika-ta-identichnist-yaki-voni-molodi-ukraintsi-i-chogo-ochikuvati-vid-nikh

21. Євсеєв К. В. Дискурс політики історичної пам'яті в Україні : автореферат дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 20 с.

22. Єкельчик С. Імперія пам’яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К.: «Критика», 2008. 304 с.

23. Закон України «Про вищу освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37-38, ст. 2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/card4#Future

24. Закон України «Про освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

25. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження КМУ № 710-р. від 3.10.2018 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini

26. Лебедик Л.В., Стрельніков В.Ю., Стрельніков М.В. Сучасні технології навчання і методики викладання дисциплін: Навчально-методичний посібник для слухачів курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти. Полтава : АСМІ, 2020. 303 с.

27. М’ясоїд Г. І. Сучасні вимоги до викладача вищої школи: огляд тенденцій світової педагогічної практики. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 3. С. 107-113.

28. Молодь і вибори: чи знають студенти кандидатів у президенти – опитування. Радіо Свобода Україна. 14 лют. 2019 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=BWwTmtWTOl0

29. МОН пропонує для громадського обговорення Стратегію розвитку громадянської освіти на період до 2022 року. Офіційний сайт МОН України. 27.03.2019 р. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-strategiyu-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-na-period-do-2022-roku

30. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. К.: Стилос, 1998. 278 с.

31. Наказ МОН України N 642 «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента» від 09.07.2009 (втратив чинність на підставі Наказу N 1392 від 25.11.2014). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0642290-09

32. Розпорядження КМУ № 176-р. від 26 лютого 2020 р. Про внесення змін до розпоряджень Кабінету Міністрів України від 21 березня 2018 р. № 179 і від 3 жовтня 2018 р. № 710. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176-2020-%D1%80#n13

33. Розумний О. М. Політика пам’яті як складова політики національної безпеки України. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук. Київ, Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. 22 с.

34. Рух опору в Україні: 1960—1990. Енциклопедичний довідник: 2-ге вид. / Передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. К. : Смолоскип, 2012. 896 с.

35. Снайдер Т., Круґ Н. Про тиранію. Двадцять уроків двадцятого століття : комікс. Львів, Київ: Човен, Видавництво, 2022. 128 с.

36. Стандарт вищої освіти України спеціальності 052 «Політологія», галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки», ступінь вищої освіти Бакалавр; Міністерство освіти і науки України. Київ, 2020. 12 с. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2021/07/28/052-Politolohiya-bakalavr.28.07-1.pdf

37. Студентське голосування: тренди, мотиви і цінності. Аналітичний центр «Обсерваторія демократії». URL: http://od.org.ua/uk/%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5-%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D1%8B-%D0%BC%D0%BE%D1%82/

38. Тарас Я.М. Мікрорентгени української пам'яті / Інститут народознавства НАН України. Львів: Апріорі, 2016. 113 с.

39. Тищенко Ю. Діти, які не знають мови та історії України: як не втратити молодь Донбасу і Криму. Національний інститут стратегічних досліджень. 04.10.2019. URL: https://niss.gov.ua/news/novini-nisd/diti-yaki-ne-znayut-movi-ta-istorii-ukraini-yak-ne-vtratiti-molod-donbasu-i-krimu

40. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / пер. з англ. Тетяна Сахно. К. : Наш Формат, 2020. 192 с.

41. Щорічні державні доповіді про становище молоді в Україні. ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». URL: https://dismp.gov.ua/diyalnist/naukova-diyalnist/dopovidi/molod/

42. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.

43. Smith Kevin B., Larimer C. The Public Policy Theory Primer. 3rd Edition. New York: Routledge, 2017. 288 p.

РОЗДІЛ 9. ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОЇ БРЕХНІ ЯК ДЕСТРУКТИВНИЙ КОНЦЕПТ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОЛЯ

Реалії сучасного світу подають нам розуміння того, наскільки важко сьогодні дотримуватися курсу правдивості у царині політики. Хоча брехня в політиці використовувалася завжди, що, за словами знаної німецько-американської філософині Х. Арент, – є «необхідним і дозволеним інструментом не лише політиків та демагогів, а й держави» [2, с. 7]. У цьому складно побачити якусь інновацію.

З іншого боку, сьогодні множинність, безконтрольність та розгалуженість джерел інформації створили особливу політичну реальність, у якій брехня – домисли, фейки, чутки, дезінформація поширюються зі значною швидкістю. Особливої актуальності набувають слова американського вченого Д. Болінджера, – брехня може бути настільки досконалою, що «бомбардування стають захисною реакцією, концентраційні табори – центрами умиротворення чи таборами біженців, а розбомблені будинки – військовими об'єктами» [5, с. 34-35].

Саме в умовах військового протистояння між Україною та Российскою Федерацією проблема ускладнюється тим, що брехня фактично офіційно легалізована (принаймні в російській медіадіяльності), причому зовсім не важливо, щоб громадяни вірили, головне, щоб вони вважали, що взагалі ніхто не говорить правду. Мета цього деструктивного концепту полягає у формуванні у громадян такого типу політичної культури, коли уявлення про реальність складається в основному через звернення до емоцій та особистих переконань. Сама ж політична реальність гіпертрофується, а об'єктивні факти, що її характеризують, залишаються поза увагою.

Сьогодні виник ще один цікавий момент, коли брехня як така раптово стала перетворюватися на синонім правди. Парадоксальним чином все, що формулюється пропагандою як фейк, набуває не просто особливої насолоди

«забороненого плоду», а часто сприймається як чиста правда причому чи не зі стовідсотковою довірою.

Отже, інтересс до феномена брехні — її можливостей, причин і впливу значною мірою актуалізує осмисленість і принциповість обговорення цього питання. Воно вимагає певної гносеологічної рефлексії і з'ясування: що таке політична брехня і чим вона не є, як співвідносяться теоретичні твердження із емпіричними, загальне із одиничним, абсолютне із відносним, суб'єктивне із інтерсуб'єктивним тощо.

Поняття брехні є предметом дослідження у багатьох гуманітарних науках і має відповідну специфіку у різних галузях практичної і теоретичної діяльності. Особливо це стосується проявів брехні в політиці.

Феномен брехні розглядається науковцями в різноманітних аспектах: етичному, соціологічному, правовому, в індивідуально-психологічній та в соціально-психологічній площині. Класичними слід вважати праці М. Бахтіна, Г. Гусейнова, Б. Дубровського, В. Знакова, В. Казміренка, Ю. Холодного та ін.

Слід навести різноманітні підходи щодо її визначення: соціальний підхід (Л. Колберг, О. Ліпман, Ж. Піаже), біологічний підхід (К. Бюллер, Дж. Селлі, В. Штерн), особистісний (Д. Брагінські, В. Знаков, Р. Креут, Б. де Паоло, Дж. Д. Прайс, О. Фрай), ситуативний (Ж. Дюпра, М. Ю. Коноваленко, Ю. В. Щербатих, П. Екман та ін.).

Щодо брехні у політиці, то за своєю суттю поняття «політична брехня» можна вважати базовим, «парасольковим» терміном. Тобто, узагальнюючою назвою для суміжних категорій. Сучасна політична наука зосереджується в основному на розкритті сутності так званих денотатах політичної брехні (від лат. denotatum — «позначуване» — позначуваний предмет) – «фейк», «пропаганда», «пост-правда», «маніпуляція», «дезінформація», «оруеллізм» (пропагандистське маніпулювання) тощо.

Серед українських науковців, які досліджують сутність політичної пропаганди варто згадати наукові праці М. Кравчука, Л. Лєонтьєвої,

Г. Почепцова. Окремі моменти дослідження даного феномену присутні у В. Андрущенка, В. Бебика, Л. Губерського, М. Дмитренка, Б. Кухти, Л. Масенко, М. Михальченка, В. Петренка, Ю. Слісаренка, Н. Яковлевої.

Феномен маніпуляції у контексті філософсько-політологічної рефлексії, зокрема, проблему функціонування ЗМІ та засоби їхнього впливу на свідомість у вітчизняній соціально-філософській літературі досліджували Е. Багіров, С. Бєглов, О. Бойко, Ю. Воронцов, П. Гуревич, Ю. Давидов, В. Заріцька, О. Карцева, О. Коваль, Н. Козлова, А. Конет, О. Міснічеенко, О. Саморукова, Ф. Семенченко, Н. Хома, О. Шевчук та інші науковці.

Важливий внесок щодо розуміння феномену брехні в контексті розкриття проблеми політичної свідомості, демократизації та політичного прогнозування здійснили українські політологи О. Бабкіна, В. Гобатенко, Г. Зеленько, Б. Дем'яненко, А. Колодій, Н. Латигіна, О. Новакова, О. Фісун та інші.

Сьогодні у річищі наукових наративів перебуває дискурс так званої «постправди». Її суть у тому, що в умовах інформаційного суспільства із тотальним впливом на суспільну свідомість медіа- ресурсів, виникає принципова неможливість для громадянина отримати правдиві уявлення про більшість явищ і фактів, що призводить до релятивізації правди. В сучасній українській політичній науці концептуальному аналізу проблеми постправди присвячені праці М. Бутиріної [6], О. Волянюк [7], Ланюк Є. [14], які створили важливе підґрунтя для сутнісного розуміння цього терміну в контексті політичного життя українського суспільства.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних публікацій свідчить однак, що, незважаючи на очевидну актуальність вказаної теми, у сучасній науці не так багато досліджень, присвячених вивченню закономірності породження і розуміння саме політичної брехні. Водночас слід зазначити, що сьогодні вона значною мірою розширила свій «інструментарій» і набула нових форм і ракурсів.

Насамперед, коротко прослідкуємо генезу суспільно- політичної думки стосовно феномену брехні. Вже починаючи із найдавніших часів у стосунках між племенами та першими державами застосовувалися прийоми брехні з метою отримання певних зисків. Вже в той період багаточисельні чаклуни в умовах примітивного суспільства виконували найважливішу генеральну функцію — провісників майбутнього і волі богів. Тому, якщо сформулювати найпростіший, найприйнятіший варіант визначення брехні, то це – навмисне спотворення фактів, чи дезінформація із метою ввести в оману.

Перші теоретичні дослідження феномену брехні ми спостерігаємо вже в античний період. Мальовничі ігри з перспективою та ілюзією, мета яких – обдурити глядача, дати йому хибне уявлення реальності, беруть свій початок ще за часів Стародавньої Греції. Та й жодне важливе політичне рішення в античному світі, не говорячи про військові баталії, не починалися без пророкування, яке зазвичай нічого спільного не мало із об'єктивним характером речей [13].

Наприклад, Аристотель так розумів брехливе: 1) стосовно речей: а) хибна річ, властивості якої є сумісними одна із одною; б) хибна річ, яка здається не тією, що вона є, або тією, чим вона не є; 2) стосовно висловлювань: хибне висловлювання, що стосується не того предмета, де воно було б істинним; 3) щодо людини: брехливий той, хто віддає перевагу хибному висловлюванню і намагається навіяти іншим віру в нього [3, с. 530].

Багато хто із софістів бавилися словесними вправами, як зробити із правди неправду, зневажаючи правилами логіки. Це дало змогу Аристотелю обвинувачувати софістів і конкретно засновника їх школи Протагора у неспроможності його вчення і нікчемності професії. Аристотель вважав, що справою Протагора є брехня, а не істина, уявна правдоподібність, і йому немає місця у жодному мистецтві, окрім як у риториці та еристиці (мистецтві полеміки) [9, с. 50].

У Платона, який заклав основи політичної думки (зокрема, у «Державі»), колективне життя людей трактуєтьсяяк щось темне, плутане і оманливе, як

щось протилежне пошуку істини. Під істиною філософи античності розуміли справжнє людське буття. Для Платона істина була світом вічних та незмінних ідей, пізнавши частину яких людина наближається до абсолютної реальності. Тим не менш, Платон вважав, що володар має право обдурити свій народ заради блага держави, але піддані цього собі дозволити не можуть.

У середні віки, згідно схоластичної думки, істина протиставлялася обману, а зло було занесене в божий світ Люцифером, який першим вдався до брехні, а тому відвернувся від Бога. Тому брехня сприймалися як гріх, як те, що позбавлене божественного. Так, у своєму невеликому трактаті «Про брехню» богослов Аврелій Августин виокремлює 8 різновидів брехні і пише: «Кожен, хто думає, що існує будь-який вид брехні, що не є гріхом, безглуздо обманюється», а також він доповнює – «не існує жодної угоди, жодної доброї мети, ніякої особливої милості, за допомогою яких був би даний божественний чи людський дозвіл говорити брехню» [4, с. 19].

Новий погляд на феномен брехні пропонує відомий діяч епохи Відродження Н. Макіавеллі, наполягаючи на її амбівалентному статусі. Тому політика з давніх-давен ототожнюється із макіавеллізмом. Не аналізуючи детально її суть, підкреслимо, що важливою рисою маккіавелізму є секретність. Государ, «розумний правитель – підступний лис», творить зло вимушено, вдається до шпигунства, вбивств, здійснює перевороти тощо. Імператор змушений вчиняти в суперечать моральному ідеалу, при цьому люди можуть не знати його справжніх мотивів, захоплюючись государем, а можуть і звинуватитии його в брехні. Але це нічого не змінює, бо він все одно буде до неї вдаватися.

Ця традиція макіавеллізму загалом перестала існувати у XVII ст. Їй на зміну прийшла інша – поміркований макіавеллізм – як реалізація державних інтересів допустимими та прийнятними засобами [16]. Якщо в першій традиції орієнтиром виступали особисті інтереси государя, то другий такий орієнтир – інтереси державні. Це дуже важлива підойма для подальших

розміркувань щодо різниці між брехнею у звичайному житті людини і брехнею політичною.

У чому ж представляється різниця між звичайним життям, де брехня може бути лише одним з його моментів – наприклад, в ім'я вигоди, милосердя тощо і життям політичним, де брехня влади вважається громадянами злочином? Різниця у контексті вище зазначеного імовірно полягає в тому, що в першому ми обманюємо себе самі, дозволяємо обманювати себе і дозволяємо брехати іншим, тому що брехня є необхідною, вона закладена в людині генетично, видове пристосування людини. Представники психоаналізу вважають її проявом несвідомої агресії (З. Фрейд). Постмодерністи стверджують, що брехня пов'язана із симуляцією, яка стала домінуючою характеристикою соціального та індивідуального буття. Слід припустити, що схильність до брехні і бажання бути обдуреним є певною універсальною характеристик індивідуума, а, можливо, й стимулом розвитку культури людства взагалі.

Принаймні, на думку німецького філософа Конрада Ліссманна, «ми все брешемо, без винятку; брехати для нас – це не тільки задоволення і потреба, ми брешемо не лише з власної вигоди та необхідності, але й з радості від омани, несправжнього висловлювання» [23, p. 8].

А в житті політичному нас ніхто не запитує, а просто обманює. У першому випадку свідома відповідальність за те, що відбувається, робить нас вільними, щоб обманювати, а в другому – ми переживаємо почуття «облому» чи фрустрації, якщо не усвідомлюємо, що у політиці зовсім інша етика, заснована на диспропорційній комбінації суспільних та особистих цінностей. Але чомусь від політики, як особливої галузі життя, відмінної від життя приватного, люди вимагають дотримання зазначеної максими – жити за сумлінням, а її порушення сприймається як зрада. Але те, що можливе існування політики без брехні – це наївна точка зору, яка призводить до помилкових суджень і сьогодні.

Ідею про те, що стосунки між державою та суспільством будуються на взаємному обмані, обґрунтовував ще Гегель у низці своїх політико-правових праць. Фактично, Гегель прагнув показати, що обман виникає через різницю інтересів, а влада цю різницю визначає [8, с. 359]. У світовій політиці брехня – це розповсюджена практика; іноді у лідерів країн виникають значні стратегічні потреби брехати своєму народу. Ця практична логіка часто затьмарює моральні аргументи проти брехні, – пише сьогодні у своїй книзі Дж.Міршеймер [24].

Ще в 1780 році Берлінська Академія за вимогою Фрідріха II у якості конкурсної висунула таку тему: «Чи корисно для народу обманювати його, вводячи в оману, або залишаючи при помилкових уявленнях?» Із 33-х робіт, що були допущені до конкурсу, 20 містили однозначно негативну відповідь на питання, котре було запропоноване. Премію ж одержала праця, автор якої, Фредерік Костільон, свою позитивну відповідь супроводив такими застереженнями: з огляду на існуючий моральний і культурний рівень народу, обман його або ж залишення його в неведенні щодо намірів, цілей і учинків владу імущих є морально правильним за умови, що дійсно служить причиною його щастя [10, с.94].

Ідеї «шляхетної брехні» і сьогодні затребувані в політиці як ніколи, причому це є характерним як для недемократичних режимів, так і для ліберальної демократії з її тлумаченням політики як відкритої дискусії, плюралізму різних думок, що ведуть до згоди.

Подібні цікаві думки висловлює в цей же період шотландський діяч Джон Арбетнот у своїй праці «Мистецтво політичної брехні». Політичну брехню він визначає як «мистецтво змусити народ увірувати в рятівну неправду заради якоїсь доброї мети». Він називає брехню мистецтвом, щоб відрізнити її від правди, для якої, на його думку, мистецтва не потрібно, бо «необхідно куди більше мистецтва, щоб змусити народ повірити в рятівну правду, ніж у рятівну неправду».

Оригінальною є класифікація політичної брехні, яку він поділяє на декілька різновидів: «наклепницьку», «та, що додає», «та, що переносить». Перший різновид брехні забирає у людини славу, що належить їй по праву, із побоювання, щоб вона не застосувала її на шкоду населенню. Другий різновид навпаки — дає людині більшу славу, ніж та, яку вона має, щоб людина краще послужила якійсь добрій справі або призначенню.

Третій різновид брехні націлений на те, щоб перенести заслуги від однієї людини до іншої, більш гідної, або перенести провину істинного винуватця на менш гідну людину. Причому, автор закликає всіх джентльменів, що «практикують брехню», опановувати саме цей різновид!

Тут слід зазначити важливу річ щодо співвідношення термінів «обман» і «брехня»: в основі обману, на відміну від брехні, лежить свідоме прагнення одного суб'єкта сформувати у іншого невірне уявлення щодо теми, яка обговорюється, та спотворювання фактів. За словами Н. Майорчака – в обмані немає помилкової інформації, безпосереднього викривлення правди. Справжня ціль обману полягає у тому, щоб спрямувати думки опонента методом розстановки акцентів через відомі йому ситуації [15, с.7].

Обман, як і брехня, виникає тоді, коли стикаються інтереси і моральні норми, а досягнення бажаного результату ускладнюється або стає неможливим в інший спосіб. Спорідненою рисою обману та брехні є свідоме прагнення людини викривити істину.

Цікавим різновидом феномена брехні є, так би мовити, «брехня мимоволі». Цей термін не має наукового обґрунтування, однак відображає ситуацію певного морального стану, який описував у свій час відомий німецький філософ І. Кант.

Так, в «Узасадненнях до метафізики звичаїв» І. Кант [11] наводить приклад брехні за чужим розпорядженням, коли слуга за наказом господаря повідомляє, що господаря немає вдома, завдяки чому у того з'являється можливість втекти. Після того втікач чинить злочин, чого могло б не статися, аби слуга сказав правду. Тут на слугу лягає подвійна провина: за сказану

неправду та за мимовільну співучасть у злочині. З іншого боку, в есе «Про гадане право брехати із людинолюбства» І. Кант [12] описує ситуацію, в якій людина надає притулок другу, якого переслідує зловмисник. Незабаром зловмисник в категоричній формі запитує, чи не в будинку ховається особа, яка його цікавить. Як стверджує з цього приводу І. Кант, найсуворіший обов'язок людини полягає в тому, щоб сказати зловмиснику всю правду без утаювання.

Невірно думати, що ці кантівські випадки є сюжетно різноманітними. Кант розглядає їх як однопорядкові різновиди порушення принципу «не бреши», пропонуючи для усіх випадків однакову аргументацію. Ці приклади представляють різні ситуації як в комунікативному, так і в етичному плані. Тому Генрі Уоттон, один із найвідоміших дипломатів в історії Англії XVII ст. вважав: «Завжди кажіть правду, тому що вам ніколи не віритимуть. У такий спосіб тільки ви знатимете правду, а ваші супротивники опиняться в невигідному становищі» [18]. З розвитком суспільство у подальшому стали з'являтися більш витончені денотати брехні.

У Новий час М. Монтень, А. Шопенгауер, Ж. Монтеск'є, а також російські філософи М. Бердяєв та В. Соловйов, французький науковець Ж. Дюпра та інші багато уваги надавали цьому феномену. На цей час розроблено теорії щодо формування і розвитку брехливості, з яких провідними вважаються концептуальні ідеї окремих дослідників проблеми брехні та брехливості (А. Акименко, прагматична теорія комунікації П. Грайса, В. Знаков, А. Ленец, Ф. Савельєв, Л. Філонов, L. Anolli, S. Bok, R. Christie, S. Dik, P. Ekman, F. Geis, J. Kupfer, M. Lapinski, T. Levine, J. Mahon, D. De Paulo, O. Vrij та ін.).

Соціально-філософська думка і політична практика XX–XXI ст. усе більше робить наголос на маніпулятивних можливостях брехні та закріплені її статусу як політичної технології.

Всеосяжна інформатизація суспільства, сприяє появі технологій, що взагалі змінюють сприйняття реальної дійсності. До таких технологій

належить «постправда», яка, на думку укладачів Оксфордського словника, у 2016 році стала словом року. З'явилося словосполучення «політична постправда», коли державні діячі, звертаючись до емоцій населення, нехтують фактами чи спотворюють їх. Найчастіше це поняття сприймається як «гібридна правда», бо брехня почала говорити сьогодні мовою правди. Лише на відміну від правди – брехня практичніша.

Наприклад, інформацію про те, що Україна одночасно намагалася напасти на Росію, Білорусь, бомбардувала «ДНР», «ЛНР», розробляючи при цьому хімічну, ядерну, біологічну зброю, виводила голубів-убивць російського населення, виробляла бойові наркотики – можна навіть не називати брехнею, швидше, це можна характеризувати як прояв марення хворої людини. Тобто, це не підпадає під визначення брехні – це щось інше. Але якщо про це повідомляється на офіційних російських каналах, то до цього ставляться серйозно і цей «факт» повинні були спростовувати і Президент України, МОЗ України, представник Держдепу, Посольства США в Україні, СБУ і ООН, яка не знайшла жодних доказів, що Україна порушували Конвенцію щодо заборони біологічної та токсичної зброї. Завдяки постійному повторенню тих самих аргументів, поданих різними джерелами, перекручуванню фактів, що суперечать точці зору замовників, інформація, попри її недостовірний характер, починає сприйматися частиною суспільства як істинна.

Таким чином, головними рисами постправди як своєрідного феномену політичної брехні є емоційність, багаторазовість повторення, диверсифікація джерел, мультиплікативний ефект. До цього слід додати, що достовірні факти нерідко подаються у відриві від загального контексту, а приватні моменти виглядають як закономірності, з яких робляться узагальнюючі висновки на те чи інше явище. Постправда підживлює існуючі переконання людей, створюючи обґрунтування під певну пріоритетну думку. Істина в останній інстанції, перевернута з ніг на голову, втлумачується сьогодні росіянам одіозними лавровими, захаровими, киселевими, солов'євими,

скабеєвими, що подають головні наративи Кремля через агресивну антиукраїнську риторику. Позиція супротивників путінського режиму навмисне замовчується або спотворюється до невпізнання.

Детально цей відносно новий феномен брехні проаналізувала у своєму дослідженні О. Волянюк, підкреслюючи, що це поняття потребує кореляції у категоріальному апараті політичної науки: воно близьке до таких важливих категорій як політична комунікація, масова свідомість, громадська думка, політична мова, інформаційна війна, політика пам’яті, політична довіра, політична відповідальність та інші [7, с. 126].

Постправда — це сприятливе середовище для появи фейків (від англ. fake news — підроблені / імітаційні новини) – також відносно нове явище різновиду брехні, які створюються за певними канонами та правилами, з використанням механізмів пропаганди та маніпулятивного впливу. Ціль використання такого формату може бути будь-яка. Але в умовах нинішнього інформаційного протистояння різних суб'єктів медіапростору найчастіше вона є політичною. Небезпека «fake news» полягає в тому, що в якості сенсаційних повідомлень в інформаційному просторі починають домінувати спотворені новини і навколо них вибудовується дискусія, що веде далеко від обговорення реальних проблем. Офіційні органи, які підключаються до такої дискусії, узаконюють їх, вводячи в політичний дискурс.

Саме в умовах військового та інформаційного протистояння між Україною та Російською федерацією «фейкова журналістика» фактично офіційно легалізована у медіадіяльності. Але незважаючи на загальні характерологічні особливості, зображення того, чого не існує в реальності, постправда є більш глобальним явищем, ніж фейкові новини Найчастіше вона ґрунтується на «фейкових новинах», які стають популярнішими, ніж справжні та привносять ще більше невизначеності у політичний процес.

Найбільшої шкоди для міжнародних відносинах брехня наносить під час загострення міжнародної напруженості. В період військового конфлікту між Російською федерацією і Україною склалася така ситуація, що брехня та

політика стали словами-синонімами. І при цьому можна спостерігати, що чим напруженіша ситуація в країні – тим більше брехні.

Сьогодні в загальному арсеналі політичної брехні з'явилося нове явище, яке на погляд автора має узагальнюючий, комплексний характер, й одночасно містить найрізноманітніші прояви брехні: постправду, фейки, приховування, прикрашання, стравлювання, пропаганду, чутки, дезінформацію тощо. Це явище можна назвати «політичним тромплеєм» – термін, який ще не застосовувався в політичному лексиконі і в певній мірі його слід вважати умовним.

Тромплей (фр. Trompe-l'oeil, (tʁɔ̃pˈlœj) — «обман зору») — це технічний прийом, який застосовується у мистецтві з метою створення оптичної ілюзії об'ємності зображеного на двомірній площині об'єкта. За легендою, давньогрецький художник Зевксис створював перші картини-обманки: він малював виноград так, що на нього сідали птахи, обдурені подібністю зображеного із природою. Дослідженням жанру тромплею займався філософ Жан Бодрійяр. У книзі «Спокуса» він пише про обманку: «Немає сцени, немає видовища, немає дії. Все це обманка… неважливо яких об'єктів» [21, с. 18]. Бодрійяр вважає, що обманка визначає не реальність, а порожнечу, викликаючи відчуття іншої реальності зображених у ньому і знайомих на перший погляд речей. Тромплей за Бодрийяром — це усвідомлено створений симулякр, що імітує третій вимір, і, отже, ставить реальність цього виміру під сумнів.

На наш погляд, таке розуміння феномену тромплею має безпосереднє відношення і до царини політичного у контексті створення політичної брехні. Адже брехня – це і прикрашання, і «випинання», коли факти виправляються, висвітлюються тенденційно: окремі невигідні подробиці відкидаються, інші – вигідні, додаються. Прихованими пружинами брехні є мотиви, як спонукання, які є різноманітними. За словами французького психолога К. Мелітана: «Брехати завжди означає ставити на місце дійсності якусь

валиву для брехуна вигадку і замінювати факти, що дійсно відбуваються, такими, якими їх хотілося б бачити» [17, с.14).

Характерною ознакою політичного тромплею слід вважати гомогенність (від грец. ὁμός — рівний, однаковий + γένω — рід) — однорідність), яку утворюють різноманітні денотати політичної брехні, що перераховані вище. Тобто, це субстанція, до складу якої входить різноманітні різновиди брехні, перемішані одна з одною в інформаційному просторі. В цьому комплексі «вихідні речовини» – фейк, постправда, маніпуляція, пропаганда тощо можуть стати важко пізнаваними, так як на відміну від «вихідних речовин», їх суміш приймає нові властивості.

Політичний тромплей, як комплекс політичної брехні, на наш погляд, застосовується при висвітленні подій значного масштабу, коли за мету ставиться необхідність суттєвого зсуву суспільної свідомості, наприклад:

1. Використання державою брехні щодо свого походження з метою претензій на різні території та панування в регіоні.

2. Спотворення, що є перебільшенням або применшенням переваг країни, нації, її внеску в міжнародні відносини, що спостерігаються в реальності.

3. Історія, побудована на підтасовуванні чи приховуванні історичних фактів, що стосуються міждержавних конфліктів, воєн із великою кількістю жертв.

4. Брехня, заснована на даних експертиз, рейтингів, що не коректно відображають стан економіки, фінансів, військової сфери, електоральні очікування тощо.

5. Брехня, що виходить із застосування подвійних стандартів.

7. Брехня, що розповсюджується за допомогою сучасних інформаційних технологій та з метою маніпулювання суспільною думкою.

Отже, феномен брехні слід вважати невід'ємною частиною політичного дискурсу, характерним явищем суспільно-політичного життя. Попри значну кількість її визначень у науковій літературі, можна подати доволі коротке і

універсальне: брехня — це свідоме спотворення істини. Брехня відноситься до групи тих понять, які широко використовуються в науці, у соціальній практиці, а також у повсякденному житті людини. Розширене трактування поняття «політична брехня» призводить до того, що воно починає використовуватися як синонім-денотат близьких до нього за змістом понять – пропаганда, дезінформація, фейк, постправда тощо.

Проте вони є показником невідповідності політичних теорій та практик певним цінностям. Для досягнення мети використання всіх допустимих і неприпустимих засобів є аморальним. У таких випадках мета, що входить у розбіжність із засобами і останні перетворюються на самі цілі. Таку ситуацію можна спостерігати в деяких тоталітарних країнах, зокрема, в Російській федерації, де брехня є засобом досягнення мети, маючи найважливіше функціональне значення.

У наші дні на прикладі політичного конфлікту в Україні ми бачимо, що для обдурення народу використовується прийом стравлювання. Соціальне збудження, інформаційно спровоковане російською владою, блокує у свідомості людей осмислення того факту, що влада цілком навмисно і корисливо втягує їх у болісно важку і невдячну війну з дуже високою ймовірністю загибелі в ній для кожної людини.

Для результативного виявлення політичного обману потрібний комплексний підхід. У сучасній політиці велике значення мають засоби інформації. Вони надають політикам можливість маніпулювати суспільною свідомістю та досягати своєї мети. Відсутність цензури в Інтернеті призводить до збільшення кількості недостовірних повідомлень, боротьба з якими ведеться на різних рівнях, а рядовий користувач повинен вміти відрізняти фейк від істини. Політична брехня повинна поступово почати ухід в історичне минуле, тому що в сумі вона дає нульовий результат, незважаючи на те, що в короткостроковій перспективі політика, заснована на брехні, може отримувати цілком реальні вигоди.

Наявність самого феномену «політичної брехні» повинен, на наше переконання, мобілізувати подальші політологічні пошуки. І сьогодні особливо перспективною є ідея формування сучасної політологічної концепції, яка здатна впливати на суспільне життя, випереджаючи ризики, спираючись не на брехню та демагогію, а на високий рівень політичної культури і свідомості громадян, правдиве знання, творчу уяву, новаторське сприйняття.

Джерела:

1. Арбетнот Дж. Исскусство политической лжи. URL: http://vivovoco.astronet.ru/vv/papers/bonmots/arbuthnot.htm

2. Арендт Х. Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2004. 416 с.

3. Аристотель. Соч. в 4-х томах. Т. 1. Москва: Прогресс, 1976. 330 с.

4. Блаженный Августин. Монологи. Киев: Основи, 1996. URL: http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000110/

5.Болинджер Д. Истина – проблема лингвистическая. Москва: Прогресс, 1987. 457 с.

6. Бутиріна М.В. Медіафейки: замах на дійсність в епоху постправди. Актуальні тренди сучасного комунікативного простору: колективна монографія. Дніпро: Грані, 2020. С.13-26.

7. Волянюк О. Я. «Постправда»: безпекові виклики, наукові дискусії, політичний сленг. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 30. 2021. С. 124–134.

8. Гегель Г.В.Ф. Политические произведения. Москва: Изд-во «Наука», 1978 с. 440 с.

9. Глускін В. У глибинах мудрості. Острог: Острозька академія, 1998. 340 с.

10. Запасник С. Ложь в политике. Философские науки. 1991. №8.С.94-107.

11. Кант И. Метафизика нравов. Соч.: В 6 т. Т. 4(2). Москва: Прогресс, 1965.

12. Кант И. О мнимом праве лгать из человеколюбия. Москва: Прогресс,1980. URL: https://wolf-kitses.livejournal.com/292709.html

13. Корнієнко В. О. Неправда як конструктивний параметр соціально-політичного ідеалу. Людина і політика : Український соціально-гуманітарний журнал. 2000. № 4. С.45-51.

14. Ланюк Є. Постправда і постлюдство. Постправда як чинник симулятивної деконструкції соціальнополітичного і культурного порядку в інформаційному суспільстві. Zbruč, 2017. URL: https://zbruc.eu/node/64267

15. Майорчак Н. М. Брехливість особистості в соціально-психологічному контексті. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 193 с.

16. Макіавеллі Н. Вибрані твори. Москва: Художня література, 1982. 514 с.

17. Мелитан К. Психология лжи. Москва, 1903. 205 с.

18. Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории секретной дипломатии и разведки. URL: http:// royallib.com/book/ chemyak_efim/pyat_stoletiy_taynoy_voyni.html.

19. Arendt H. Truth and Politics.The Portable Hannah Arendt, ed. Peter Baehr. New York, 2000. 545 p.

20. Lenan P. Le mensonge politique. Paris, 1988. 127 p.

21. Baudrillard J. De la Seduction. 1979. Москва: Прогресс, 2000. 187 с.

22. Keyes R. The post-truth era: Dishonesty and deception in contemporary life. St. Martin’s Press, 2004. 312 p.

23. Liessmami K. Der Wille Philosophicum Lech zum Schein. Uber Wahrheit und Luge unterstutzt durch. URL: http://www. philosophi-cum.com/ archiv/2004/pdf/Folder_philosophicum2004.pdf

24. Mearsheimer, J.J. Why Leaders Lie: The Truth about Lying in International Politics. Oxford Univ Pr., 2011. 112 p.

РОЗДІЛ 10. ІМІДЖ УКРАЇНИ У ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ І ГЕОПОЛІТИЧНИХ КОНТЕКСТАХ

Імідж держави – це комплекс об'єктивних взаємозалежних характеристик державної системи (економічних, географічних, національних, демографічних), що сформувалися в процесі еволюційного розвитку державності як складної багатофакторної підсистеми світового устрою, ефективність взаємодії ланок якої визначає тенденції соціально-економічних, суспільно-політичних, національно-конфесійних та інших процесів [8, с. 150]. Досить вдалим є також визначення, згідно з яким міжнародний імідж – це сукупність емоційних і раціональних уявлень, що випливають із зіставлення всіх ознак країни, власного досвіду та чуток, що впливають на створення певного образу.

Розташування України в Південно-східній частині Європи, в місці перетину трьох величезних геополітичних масивів – Євроатлантичного, Євразійського та Ісламського – створює унікальний цивілізаційний простір. У цьому можна бачити як певні переваги, так і величезні проблеми, але таке розташування є визначальним для долі України. Тому Україна як молода незалежна держава має усвідомити себе в такому геополітичному контексті, визначити свої геополітичні інтереси з урахуванням складної системи інтересів різних країн та сучасної розстановки сил – економічних, політичних, військових, духовних. Особливо це стосується близького оточення України.

У цілому сьогоднішній імідж України в сприйнятті світової громадськості виглядає, на жаль, виключно непрезентабельно: політично нестабільна країна-банкрут, яка балансує на межі дефолту, головний експортний товар якої – наречені та домогосподарки. Криза, від якої чи не найбільше за всіх у світі постраждала Україна, позитиву не додає.

Дослідженню питань створення міжнародного іміджу України приділяє увагу багато науковців, серед яких Л. Губерський, Б. Дем'яненко, В.

Кармазін, Г. Лавриненко, О. Онопрієнко, Є. Тихомирова, Ю. Чала та інші, які вивчають результати міжнародних рейтингів і дають їм інтерпретацію стосовно України, моделюють варіанти міжнародних відносин.

Деякі науковці вважають, що сьогодні Україна має досить невизначений імідж в очах міжнародного співтовариства. Внаслідок цього вона втрачає дивіденди не лише в політичному просторі, але й у питаннях національної безпеки, економічного зростання, демократичних перетворень тощо. Існуючий «розмитий» імідж України в світі та інформаційний вакуум щодо можливого її потенціалу негативно впливають на розвиток співпраці високорозвинених країн з нашою державою [12, с. 107].

Така ситуація постійно актуалізує оцінку й вивчення як позитивних, так і негативних складових іміджу нашої держави у внутрішньо- і геополітичних контекстах сучасності задля практичних можливостей розв’язання стратегічних завдань та національних пріоритетів, що, власне й складає мету даної наукової розвідки.

Оскільки імідж є досить складним конструктом, то для подальшого аналізу його забарвлення і ступеня оптимальності потрібно визначити структуру та чинники створення іміджу України. Дещо спрощено можна виокремити внутрішні, зовнішні та технологічні чинники його формування. Внутрішні чинники: добробут населення, дотримання конституційних прав кожного громадянина, рівень корупції, рівень злочинності, рівень тіньового сектора економіки, соціальне самопочуття (які сьогодні не є оптимальними для такої держави, як Україна).

До зовнішніх можна віднести: зовнішню політику України (яка викликала масові громадські протести українців), національні інтереси та пріоритети, членство в міжнародних організаціях, розвиток відносин зі стратегічними партнерами тощо.

Крім того, важливим іміджотворчим чинником є сприйняття своєї держави громадянами: гордість за країну, бажання в ній жити, захищати, планування свого майбутнього з країною, розповсюдження позитивної

інформації про свою державу. Таке ставлення до країни на практиці виявляється в її пізнанні, бажанні в ній працювати і жити, вести бізнес, ростити дітей тощо.

Зрозуміло, що позитивне ставлення до держави ґрунтується на реальному стані речей. Проте імідж є штучним конструктом, який має символічне наповнення, тому потребує технологічного наповнення і постійного «підживлення». Відомо, що існує певна різниця між тим, як об'єктивно розвивається/не розвивається певна галузь у державі, запроваджуються інновації і тим, як це сприймається зовнішнім світом і громадянами. Досить важливим фактором є висвітлення певних подій ЗМІ, які можуть надати позитивне забарвлення досягненням і не розповсюджувати інформацію про внутрішні проблеми. Проте, за умов бурхливого розвитку сучасних засобів комунікації, приховати дані про певні події і проблеми, які є у суспільстві, стає дедалі складніше. Можна констатувати, що на сьогодні є вкрай нерозвиненою галузь кіноіндустрії, книгодрукування, організації виставок, конференцій, створення соціальної реклами тощо.

Крім зазначених складових на формування саме позитивного міжнародного іміджу держави впливає й лідерство в будь-якій важливій галузі: перемога в конкурсах та спортивних змаганнях, наукові досягнення, діяльність громадських організацій тощо. Нині 200 країн змагаються одна з одною у світовому конкурентному середовищі за різними показниками: за ресурсами, кількістю населення, наявністю владних позицій в Євросоюзі, товарами і послугами. Відомі особистості (політики, актори, співаки та ін.) та їх іміджі є структурними компонентами іміджу держави, що суттєво впливає на сприйняття країни в цілому та згадування про них у ЗМІ викликає певну очікувану реакцію аудиторії.

Розглянемо далі найсуттєвіші складові іміджу України. Зрозуміло, що імідж держави формується на багатьох рівнях – це і дії органів влади, і міжнародні економічні стосунки на рівні компаній і бізнес-асоціацій, і поведінка українських громадян за кордоном. Який з цих рівнів є

найважливішим – питання філософське. Але у той час як громадяни бажають поліпшити імідж своєї країни, щоб нею пишатися, держава робить зовсім протилежне.

Негативний імідж України – результат цілеспрямованої роботи. Держава просуває імідж неблагополучної країни, слабкої, недосвідченої, постраждалої від Чорнобиля, голодомору, нещасної жертви комунізму. А роль жертви – це вишукана форма споживання. Стратегія

– тиснути на жалість і постійно просити допомоги у МВФ. Негативними асоціаціями у сприйнятті України залишаються Помаранчева революція 2004 р., яка суттєво не змінила нічого в суспільстві, крім посилення розчарування громадян у своєму виборі, а також корупція і проблеми у відносинах із Росією.

Сьогодні основні елементи міжнародного іміджу України також переважно пов’язані із громадською непокорою та невдоволеністю внутрішньою та зовнішньою політикою, яку проводить уряд, наявністю жертв серед учасників Євромайдану, катуваннями громадян та відкриттям кримінальних справ проти активістів, прийняттям низки «диктаторських» законів від 16.01.2014 р., які лише завдяки потужному невдоволенню громадськості було відмінено. З іншого боку, саме Євромайдан певним чином врятував імідж України в світі. Одним із незаперечних позитивних наслідків Майдану є те, що світ почав чітко розрізняти українську владу і українців. Слушною була думка деяких експертів про те, що якщо українська влада поміняється, то європейська спільнота буде готова відразу підписати Угоду про асоціацію з Україною, без будь-яких заперечень і дискусій [3].

Наші сильні сторони – все, що не стосується економіки і політики: культура, спорт, історія (футболіст А. Шевченко, боксери Віталій і Володимир Кличко, співачка Руслана Лижичко, яскраві учасники Євробачення, зокрема Вєрка Сердючка, проведення ЄВРО-2012, високий потенціал вітчизняних науковців, гарна природа, привітні й працелюбні люди тощо). У сучасному світі, який стомився від гіперпрагматичних цінностей

суспільства споживання, ці речі важливі, особливо для розбещених високим рівнем життя представників «золотого мільярда». Як видається, при правильному підході, ці переваги України можуть стати

«драйверами» поліпшення іміджу. Але тільки за умови, якщо вдасться подолати нашу загальну слабкість – відсутність патріотизму і невміння щиро пишатися своєю країною, навіть незважаючи на те, до якого стану її довели представники управлінської еліти. Та, вочевидь, формування у подальшому саме позитивного іміджу України безпосередньо буде залежати не від яскравих особистостей, а від економічної ситуації: вирівняється економіка – до нас будуть ставитися більш доброзичливо, якщо ні – ніякі рекламні акції не допоможуть.

В цьому аспекті звернемось до статистичних даних. Зокрема, показовим у цьому відношенні є кількість і динаміка інвестиційних надходжень у вітчизняну економіку за останні роки. Так, за даними Держкомстату у 2010 р. в Україну надійшло інвестицій на 8,2 % менше, ніж у 2009 р. Варто звернути увагу на те, що обсяг інвестицій у 2009 р. був в 1,3 рази менше, ніж у 2008 р. Крім того, якість іноземних інвестицій в Україну в 2010 р. суттєво погіршилася у порівнянні з минулими періодами [13, с. 3].

Згідно із даними Державної статистичної служби, у січні-березні 2012 р. в економіку України іноземні інвестори вклали $885,1 млн прямих інвестицій. У I кварталі 2013 р. в економіку України іноземними інвесторами вкладено $1,56 млрд прямих інвестицій (акціонерного капіталу), що у 1,8 рази більше показника відповідного періоду 2012 р. [4].

Аналізуючи показники Державної статистичної служби України за 2008-2013 рр., можна побачити, що, не дивлячись на певне зростання сумарного обсягу іноземних інвестицій в Україну, темпи їх приросту знижуються через зменшення ділової активності основних інвесторів в умовах світової фінансової кризи та довіри до економіки нашої країни. Останнім часом Україна демонструє регрес у більшості світових рейтингів, зокрема складених Всесвітнім економічним форумом за індексом глобальної

конкурентоспроможності, за індексом економічної свободи та корупції. Тому можна припустити, що імідж України дедалі стає більш чіткішим, але не оптимальним для того, щоб державу сприймали як рівноправного партнера на міжнародній арені.

Для визначення об'єктивної оцінки іміджу України потрібно провести системне дослідження і оцінити її місце у рейтингах країн світу. Рейтингування дає більш-менш об'єктивну оцінку, що містить не лише «абсолютну» інформацію, але й «відносну» – порівняльну, яка дозволяє побачити країну в контексті інших та на їхньому тлі [14, с. 217].

Одним з найвідоміших є індекс розвитку людського потенціалу, що обчислювався на основі таких показників, як тривалість життя, рівень грамотності та освіти і рівень життя, який оцінюється через ВНП на душу населення. Що стосується нашої країни, то, незважаючи на відносний ріст індексів у 2009-1012 рр., динаміка рейтингу навпаки погіршилася. У 2010 р. Україні належала 69-а позиція, у 2011 – 76-а з показником 0,737, а в 2012 р. – 78-а з показником 0,740. За критеріями досліджуваного індексу в Україні найкращий стан справ з освітою та грамотністю – 0,860 (29 місце у світі), помітно гірші зі здоров'ям та довголіттям – 0,760, а найгірший стан з рівнем життя (економічним розвитком) – 0,615. На момент набуття Україною незалежності індекс людського розвитку був вищий, ніж європейський та центрально- азійський (0,714 проти 0,701), а на даний час він нижчий на 0,31 (0,740 проти 0,771). У 2013 р. Україна зайняла 78-е місце [5].

Крім вищезазначеного, існує низка індексів, обчислення яких дає можливість визначити рівень сталого розвитку: це індекс сталого розвитку, що вираховується як сума індексів для трьох вимірів: економічного, екологічного та соціального з відповідними коефіцієнтами. Результати щорічного звіту свідчать, що Україна за останній рік у рейтингу глобальної конкурентоспроможності втратила 11 позицій, з 73 до 84. Низькі показники стосуються інфраструктури, технологій, фінансів та бізнесу, а найгірші – впровадження інновацій та управлінської сфери [1].

Після розгляду основних показників, їхніх складових, динаміки та географії індексів конкурентоспроможності, можна побачити, що найгірші показники належать впливу бюрократії, корупції та податкової політики на розвиток бізнесу та залучення інвестицій, стану довіри до політиків, якості роботи правоохоронних органів та незалежності судів, якості доріг, надійності банків, захисту матеріальних та інтелектуальних прав власності.

Найкращий стан справ у нашій країні з охопленням населення освітою, якістю викладання природничих та математичних наук, рівнем розвитку залізниці та обсягами ринку. З часом якість освітніх послуг та рівень вітчизняної науки помітно падає. Дана тенденція зумовлена відсутністю впровадження наукоємних технологій у виробництво та фінансування науки на належному рівні.

Особливої уваги заслуговує позиція України у 2013 р. в рейтингу здатності країни на втримання талантів, тобто високоосвічених кадрів та молодих кваліфікованих спеціалістів, за яким ми посіли 140 місце з 148 [5].

Аналіз показників індексів глобальної конкурентоспроможності свідчить про згубний вплив управлінської сфери на розвиток бізнесу та залучення інвестицій, регрес у якості надання освітніх послуг та рівня розвитку науки, незначне використання передових інноваційних розробок у виробництві, незахищеність майнових та інтелектуальних прав власності, відтік висококваліфікованих кадрів. Обсяги ринку, висока якість людського потенціалу, відсутність стихійних лих та епідемій є єдиними перевагами над іншими країнами, що за умови структурних якісних змін в управлінській сфері здатні підвищити конкурентоздатність України [5].

Далі для аналізу якісного наповнення іміджу України як суб’єкта вибору певної геополітичної стратегії необхідно зробити низку аналітичних досліджень, які корелюються і базуються на Стратегічному пакеті. Зокрема, одним з кроків може бути дослідження іміджу України за допомогою SWOT-аналізу [9].

На основі SWOT-аналізу серед сильних сторін іміджу України фахівці виокремлюють: вигідне територіальне розташування, високий транспортний потенціал, давню історію і культуру, високий рівень освіти населення, космічні технології, 30% світових чорноземів, етнічно і культурно однорідне населення. Можливості нашої держави такі: значний аграрний потенціал, виробництво і продаж військової техніки, участь у світових проектах з освоєння космосу, культурна столиця тощо.

Слабкими сторонами іміджу України є: нестабільність і непередбачуваність у політиці та економіці, відсутність чіткої стратегії розвитку країни, енергетична залежність від Росії, низький розвиток економіки, соціальна та юридична незахищеність населення, корупція, застаріла інфраструктура, незахищеність інвесторів тощо. Стосовно існуючих загроз, то найсуттєвіші такі: немає гарантій територіальної цілісності (не проведені делімітація і демаркація кордонів з Росією, Білорусією, Молдовою), проблеми на сході України, поганий стан військових складів (можливість техногенної катастрофи), енергетична залежність від Росії (газ, нафта), слабка захищеність транспортних магістралей, трубопроводів від терористичних атак, відсутність власного циклу збагачення урану для АЕС, зношеність інфраструктури та комунікацій, висока смертність населення, епідемія туберкульозу, швидке розповсюдження ВІЛ тощо [2].

Проте, в кожній державі існують власні актуальні проблеми, але, як зазначалось вище, важливою є концентрація уваги на висвітленні позитивних явищ і процесів політичного, економічного, культурного, наукового життя українського суспільства в ЗМІ, перш за все тих, що спрямовані на світову спільноту. Як слушно з цього приводу зазначає Л. Губерський, заходи, спрямовані на формування позитивного іміджу, повинні охоплювати: безпосереднє централізоване розповсюдження фактичної, статистичної та довідкової інформації про Україну; організацію поїздок представників іноземних держав (співробітників наукових та парламентських структур,

неурядових організацій), міжнародних організацій, іноземних ЗМІ; встановлення постійних контактів із впливовими політиками, політологами, представниками ЗМІ в країнах світу тощо [7].

Для підвищення ефективності заходів із формування позитивного іміджу України, як важливого засобу поширення інформації про державу, використовують сучасні інформаційні технології, насамперед інтернет. Реалізація таких заходів в основному покладається на Міністерство закордонних справ України. Активно долучаються до цього процесу Кабінет Міністрів, Верховна Рада та інші державні органи України, а також неурядові організації. Особливу роль у формуванні міжнародного іміджу України відіграють ЗМІ та незалежні, недержавні українські дослідницькі центри й інститути, повідомлення і матеріали яких є одним з основних джерел інформації про Україну для зовнішнього світу [6; 11]. Проте в реальності це переважно декларація намірів.

Крім того, сприяє формуванню позитивного іміджу України й українська діаспора. Залучення її інформаційного, інтелектуального, культурного та фінансового потенціалу підвищує ефективність таких заходів, а політичний та суспільний вплив, якого в деяких державах набули представники української діаспори, виступає самостійним фактором формування позитивного іміджу України. Однак багато державних діячів, які керували країною після 1991 р., зробили політичну кар’єру в лавах компартії, де ніколи не ставилися до західної української діаспори з прихильністю [2]. Залучення діаспори й сьогодні до створення ефективного іміджу країни є мінімальним, хоча така діяльність потребує мінімальних державних фінансових затрат. Проте визначальним іміджотворчим фактором є сьогоднішня політична криза в державі, протистояння між владою і опозицією.

З іншого боку, сьогодні негативний міжнародний імідж України переважає її досягнення, особливо з огляду на силове придушення громадської непокори на Євромайдані, Антитерористичну операцію на сході

держави тощо. Держава із таким іміджем є проблемною для укладання певних угод, формування політико-економічних відносин. Взагалі держава, яка тривалий час демонструє внутрішні негаразди, перманентність кризових явищ, не може сприйматись як рівноправний партнер в геополітичних розкладах.

Ще одним фактором, який не сприяє оптимізації іміджу України, є брак у політикумі дипломатів та фахівців із міжнародних медійно-культурних комунікацій, а українські прес-аташе та інші дипломати, які покликані працювати з громадськістю в українських посольствах за кордоном, не є достатньо кваліфікованими. Зрештою, й всередині країни бракує професіоналів у сфері іміджмейкінгу та зв'язків з громадськістю, яким можна було б доручити формування зовнішнього іміджу України.

Парадоксально, що Україна, будучи великою європейською державою, не привертає належної уваги західних ЗМІ (крім подій Євромайдану, а зараз – подій на Сході). Кількість представників зарубіжних ЗМІ, що працюють у Києві, постійно зменшувалася впродовж 90-х років, і на сьогодні тут повноцінно працюють лише одиниці. Тому багато інформаційних матеріалів про Україну, які публікуються в західних ЗМІ, написані російськими кореспондентами.

Таким чином, поступово сформувався образ України як «несерйозної» країни з незрозумілим минулим, непевним майбутнім і нечітким геостратегічним вибором, що навіть спонукало колишнього Президента України Л. Кучму видати у 2004 р. книгу з промовистою назвою «Україна – не Росія». До створення негативного іміджу України доклали зусилля й російські чиновники, які визначали Україну як «країну-банкрута», яка не може навіть розплатитися за спожитий нею російський газ [2].

Цікаво, що, згідно із результатами дослідження громадської думки Центру Разумкова у 2008 р., на питання: «Яку роль відіграє Україна у відносинах Росія-ЄС?», було отримано такі відповіді: посередник – 13,4; жертва (розмінна монета) – 10,4; партнер – 7,7; перешкода – 7,6; загроза – 2;

не грає ролі – 35,5; важко відповісти – 23,4 [10]. Отже, самі громадяни сприймають свою державу переважно як таку, що активно і самостійно не впливає на прийняття рішень на міжнародній арені, тому вибір геополітичної стратегії буде багато в чому залежати від міжнародних партнерів.

До того ж, очевидними є розбіжності між декларованою Україною стратегією зовнішньої політики у вигляді прагнення до євроінтеграції і млявими внутрішніми реформами, так само, як і між зовнішньополітичними уподобаннями еліти та громадськості. Серед українців теж немає єдиної думки стосовно геополітичної стратегії, що сприяє розколу у суспільстві. Так, за даними дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 24 грудня 2013 р., на питання: «Як ви вважаєте, вступ до якої спільноти для України є пріоритетним?» було отримано такі результати: до Європейського Союзу – 46,4; до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном

– 35,7; неприєднання ані до ЄС, ані до Митного союзу з РФ – 10; важко відповісти – 15 [10]. Можна відзначити, що погляди на пріоритетного геополітичного партнера суттєво різняться й серед громадян України, що сприяє розколу в суспільстві.

Проте формування іміджу не повинно страждати від змін політичних еліт, має бути державна консолідована позиція з питань політики, економіки, інвестиційних і туристичних можливостей, що зміцнить позиції України на міжнародній арені. Зокрема Українська служба Deutshe Welle з'ясовувала, чи можуть «позитивні» публікації про Україну в закордонних ЗМІ, розміщені у тому числі на рекламних засадах, вплинути на імідж держави? Український уряд виділив бюджетні гроші на «розміщення позитивних публікацій про Україну в провідних зарубіжних ЗМІ. Поряд зі встановленням пам'ятників Шевченкові та Голодомору і проведенням конференцій та семінарів

«для просування зовнішньої політики України» такі публікації мають підтримувати позитивний імідж України. Між тим, як з'ясувала DW, «достукатися» до провідних німецьких видань з такими пропозиціями буде

непросто: німецькі медіа дорожать репутацією і не практикують розміщення статей інакше, ніж на спеціально відведених для реклами шпальтах.

На думку Т. Ахеліса, президента мюнхенської піар-агенції Achelis & Partner Public Relations, імідж України на Заході гірший, ніж вона такою є насправді. При цьому він наголошує, що позитивний потік інформації з України все ж таки потрібен. «Треба говорити про Україну і про позитивні речі. Робота піарника цілковито дозволяє трохи сильніше виділяти позитивні речі, а негативні – не дуже інтенсивно згадувати» [15]. Можна погодитись із Т. Ахелісом, який радить для початку розробити серію прес-релізів про позитивні українські реалії. А після кількамісячного інформування журналістів їх варто запросити до України і дати можливість побачити туристичні принади на власні очі. Також потрібно використовувати так званих «носіїв іміджу». Зосередитися варто на культурі, туристичній привабливості, кухні або історії, оскільки політикою та економікою Україна не може привабити [15].

Як же спланувати діяльність, спрямовану на оптимізацію іміджу України для зміцнення її авторитету в геополітичному просторі? Яку доцільно обрати геополітичну стратегію, враховуючи міжнародний імідж України?

По-перше, в цьому напрямку повинна працювати одна інституція, яка досліджуватиме цю галузь, формуватиме рекомендації для різних гілок влади стосовно висвітлення тих чи інших подій. Така структура повинна складатись із фахівців різних напрямів, оскільки це робота із засобами масової комунікації в галузі політичних, економічних, правових питань, а також пов’язана з мистецтвом, створенням української кіноіндустрії тощо.

По-друге, політики та державні установи повинні мати консолідовану позицію з різних питань, які висвітлюють Україну. Потреба здобуття влади змусила наших політиків зосередились на внутрішній боротьбі один з одним, поділі України на Схід і Захід. Але такий штучний поділ не відповідає

реальним поглядам населення держави, а публікації про «поділену Україну» і громадянську війну вже поширились у світових ЗМІ.

Як зазначає Д. Богуш, ніде у світі не приділяють так багато уваги політиці, як в Україні. Наприклад, дослідження TMA Communications, проведені для МЗС України, дозволяють зробити висновок про те, що фокус наших новин назовні виглядає так: 44 % – про політику, 19 % новин – про бізнес, але новини про політику переважно негативні. Ще один важливий чинник – джерела новин про Україну переважно не українські [9].

По-третє, Україна повинна проводити активну інформаційну політику: пропагувати власні здобутки та можливості, підтримувати українські інформаційні центри в різних країнах, просувати українські ЗМІ в різних мережах у світі тощо. Проте є необхідним й комплекс заходів з інформаційної безпеки держави, оскільки інформаційна війна ведеться із більш досвідченими державами.

По-четверте, формування позитивного іміджу України потребує належного фінансування, незалежно від того, хто перебуває при владі.

По-п’яте, імідж країни складається із відомих брендів. Серед українських брендів, які відомі за кордоном, можна виокремити тільки одиничні марки («Nemiroff», «Roshen»). Однак для такої великої європейської країни, яка має високий науковий потенціал, повинно бути більше відомих брендів і торгових марок, які закріплювали б позитивні асоціації з Україною. Вирішити цю проблему можна тільки через покращення умов для розвитку підприємництва та бізнесу (оптимальне оподаткування, унеможливлення корупційних схем тощо).

По-шосте, нагальним питанням є перетворення України на європейську державу не тільки за географічним становищем, а й за відповідними стандартами внутрішньої та зовнішньої стабільності. Для цього потрібне чітке визначення геополітичних пріоритетів і самовизначення її як суверенної держави із власними геополітичними та національними інтересами.

По-сьоме, оптимізації іміджу України сприятиме докорінна перебудова всієї політичної системи, оскільки й суспільство виявляє готовність до таких змін, й потребує виходу з кризи політична та економічна сфери. Тільки зміни умов функціонування політикуму можуть унеможливити корупцію і зловживання владою.

На нашу думку, імідж України сьогодні є гіршим, ніж його сутнісне наповнення. Реальний стан політичної та економічної сфер у країні є вкрай тяжким, західні інвестори не бажають вкладати фінанси у таку нестабільну країну. За таких умов партнери прагнутимуть використати ресурси нашої країни в обмін на допомогу, яка може виявитись неефективною і тимчасовою. Тому доцільним є використання спочатку власного потенціалу, всіх ресурсів для покращення як ситуації у країні, так й міжнародного іміджу, і тільки після роботи в цьому напрямку вибудовувати відносини із стратегічними партнерами. Коли влада продемонструє здатність розв'язувати внутрішні проблеми, йти на компроміси із опозицією і громадянами, тоді Україна зможе стати рівноцінним партнером у геополітичних відносинах. На даний момент необхідно активно працювати у всіх напрямках, щоб зробити Україну популярною і престижною в світі, незважаючи ні на що. Зробити це суспільство може самостійно, без залучення держави. Для цього необхідно міцне співробітництво громадськості, професіоналів іміджмейкерів, представників культури, спорту та мистецтва, а також бізнесу.

Заявлена тематика потребує також подальших досліджень щодо моделювання відносин у системах «влада-суспільство» і «влада-опозиція» з метою їх покращення, що позитивно вплине на імідж України. Окремим напрямком для вивчення може бути брендинг країни, шляхи підвищення його ціннісного наповнення.

Джерела:

1. Аналіз індексу конкурентоспроможності України в 2013–2014 рр. : URL: http://infolight.org.ua/content/analiz-indeksukonkurentospromozhnosti-ukrayini-v-2013-2014-rr.

2. Богуш Д. Будущее имиджа Украины. Українська правда. URL:http://www.pravda.com.ua/rus/articles/ 2007/11/5/4426894.

3. Євромайдан врятував імідж України у світі – експерт Уніан. 2013. 12 грудня.

4. Інвестиції. Урядовий портал URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/tag?tag_id=244824888.

5. Індекс розвитку людського потенціалу 2013 (рейтинг України). 2013. 14 серпня. URL: http://infolight.org.ua/content/indeks-rozvitku-lyudskogo-potencialu-2013-reyting-ukrayini.

6. Інтеграція і різноманітність: нові тенденції політики України в сфері масової інформації та нових комунікаційних послуг / Губерський Л. В., Камінський Є. Є., Ожеван М. А., та ін. ; упоряд.: Л. Афанасьєва. Київ: Новий друк, 2005. 120 с.

7. Інформаційна політика України: європейський контекст : монографія / Л. В. Губерський, Є. Є. Камінський, Є. А. Макаренко та ін. Київ: Либідь, 2007. 360 с.

8. Лавриненко Г. Формування міжнародного іміджу України в західному світі (на прикладі Польщі). Політологія. 2011. № 4 (111). С. 149-154.

9. Симановский Ф. SWOT анализ. URL: http://freshle.com/wiki/index.php/SWOT_B7.

10. Соціологічні опитування. Центр Разумкова. URL: http://razumkov.org.ua/ukr/index.php.

11. Тихомирова Є. Б. Паблік рилейшнз у глобалізованому світі монографія. Київ: Наша культура і наука, 2004. 489 с.

12. Харченко Л. В. Проблема формування позитивного іміджу України в контексті підготовки до ЄВРО–2012. Стратегічні пріоритети. 2009. № 4 (13). С. 107-112.

13. Чала Ю. В. Формування національного бренду України в контексті інтеграції до світової економічної спільноти. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/eui/2011_2/11chjvses.pdf.

14. Швед В. Сучасне положення України на економічній карті світу Науковий вісник Ужгородського університету. 2011. № 33. С. 216-219.

15. DW: «Позитивні» публікації про Україну. Покращення іміджу чи «джинса»? Кореспондент. Net. 2013. 22 серпня. URL: http://ua.korrespondent.net/dw/1595017-dw-pozitivni-publikaciyi-pro-ukrayinu-pokrashchennya- imidzhu-chi-dzhinsa.

Наукове видання

Політична трансформація України: інстиииуційний і ціннісний виміри:

монографія

Автор. колектив: О.В.Бабкіна, О.Я.Волянюк, В.О.Корнієнко, О.В.Новакова, М.А.Остапенко.

Підписано до друку 06.09.2022 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Умов.друк.арк. 13,392. Облік.видав.арк. 8,945
Наклад 300 пр.
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.